
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Εὐγενίας Βέη Χατζηδάκη, Μουσείον Μπενάκη. Ἐκκλησιαστικά κεντήματα, Ἀθήνα: 1953. Σελ. λβ' + 77 μετὰ 32 πινακίων.

Εἶναι, ἂν δὲν ἀπατώμαι, ἡ πρώτη φορά πού δημοσιεύεται συστηματικός καὶ ἐπιστημονικός κατάλογος ἔργων χρυσοκεντητικής. Καὶ ἔχουν βεβαίως μέχρι τοῦδε δημοσιευθῆ πολλάι καταγραφαὶ τοιοῦτων ἔργων εὐρισκομένων εἰς σκευοφυλάκια μονῶν κλπ. Ἀλλά, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, δὲν πρόκειται περὶ ἐπιστημονικῶν καταλόγων. Πρόκειται μᾶλλον περὶ ἀναγραφῶν, κατ' ἐπεισοδικὸν ὅπως τρόπον, τῶν χρυσοκεντήτων ἐκκλησιαστικῶν ἀμφίων, τῶν φυλασσομένων μαζί μετὰ ἄλλα ἀντικείμενα θρησκευτικῆς μικροτεχνίας εἰς τὸ ἴδιον σκευοφυλάκιον. Ἐπειδὴ δὲ αἱ τοιαῦται καταγραφαὶ γίνονται ὄχι σπανίως ἀπὸ ἐρασιτέχνους μετ' θερμὴν βέβαια ἀγάπην καὶ ἐνθουσιασμόν διὰ τὴν παλαιὰν ἐκκλησιαστικὴν μας τέχνην, ἀλλὰ μὴ ἔχοντας τὰ ἀπαιτούμενα ἐπιστημονικὰ ἐφόδια, εἶναι συνήθως ἐσφαλμένοι, ὅσον ἀφορᾷ ἰδίως τὴν χρονολόγησιν καὶ τὴν εἰκονογραφίαν τῶν περιγραφομένων ἔργων κεντητικής, ὥστε ἡ χρησιμοποίησις των νὰ εἶναι πολλάκις προβληματική. Αὐτοὶ εἶναι κυρίως οἱ λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους τὸ βιβλίον τῆς Κας Βέη Χατζηδάκη ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν ὄπως σημασίαν.

Ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μακρὰ εἰσαγωγή, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετάζονται ἡ ἱστορία τῆς χρυσοκεντητικῆς, ἡ ὁρολογία καὶ τὰ εἶδη τῶν ἐκκλησιαστικῶν χρυσοκεντήτων ἀμφίων καὶ τέλος ἡ τεχνικὴ των. Τὴν ἀξιόλογον αὐτὴν εἰσαγωγὴν ἀκολουθεῖ ὁ κύριος κατάλογος τῶν χρυσοκεντημάτων τῶν εὐρισκομένων εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη. Ἡ πλουσία αὐτὴ συλλογὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα. Ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὸ προερχόμενον ἐκ δωρεῶν τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ Μουσείου ἀειμνήστου Ἀντωνίου Μπενάκη καὶ ἄλλων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὴν παρακαταθήκην τῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ὑπὸ τῶν ἀνταλλαξίμων Ἑλλήνων κομισθέντων ἔργων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὸ Ἰαμειὸν Ἀνταλλαξίμων Κοινοτικῶν καὶ Κοινοφελῶν Περιουσιῶν.

Εἰς τὸν Κατάλογον τὰ κεντήματα ἔχουν καταταχθῆ καὶ περιγράφονται κατὰ αἰῶνας. Ἡ χρονολογικὴ αὐτὴ κατάταξις ἦτο ἡ περισσότερον ἐνδεδειγμένη. Χάρις εἰς αὐτὴν εἶναι δυνατόν νὰ παρακολουθήσῃ κανεὶς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ εἴδους τούτου τῆς μικροτεχνίας.

Μετά την λαμπράν Παλαιολόγειον ἀκμήν, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύει ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 Ἄηρ τοῦ Μουσείου Μπενάκη (πίν. Α, Β), βλέπομεν, κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, συνεχιζομένην βεβαίως τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἀλλὰ συγχρόνως παρατηροῦμεν καὶ τὰ πρῶτα σημεῖα δυτικῆς ἐπιδράσεως. Τὰ ἔργα τοῦ 17ου αἰῶνος χαρακτηρίζουν ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀρχομένη λαϊκωτέρα μορφή καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀνάπτυξις μεγάλης δεξιοτεχνίας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν. Ταύτην κυρίως ἀντιπροσωπεύει ἡ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐργαζομένη Δεσποινέτα τοῦ Ἀργύρη, ἔργα τῆς ὁποίας εὐρίσκονται εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη. Κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα παρατηρεῖται κάποια ἀναζωογόνησις τοῦ εἴδους τούτου τῆς μικροτεχνίας. Πλὴν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύουν ἡ Δεσποινέτα καὶ μετ' αὐτὴν αἱ μαθήτριά της, διαπιστοῦται ἡ ὑπαρξις καὶ ἄλλων ἐργαστηρίων, ὅπως τῆς Τραπεζοῦντος, πού τὸ ἀντιπροσωπεύει ἡ Θεοδοσία τοῦ Κασυμπόρη. Εἰς τὰ ἔργα ὅμως τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ἀρκετὰ πλεόν αἰσθητῆ ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις, ἡ ὁποία, μετὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, γίνεται ὀλονὲν ἰσχυροτέρα. Τὸν 19ον αἰῶνα ἡ χρυσοκεντητικὴ βαίνει πρὸς διαρκῆ μαρασμόν, τὰ δὲ προϊόντα της παραμερίζονται ἀπὸ τὰ συνεχῶς ἐκ Βιέννης καὶ Βουδαπέστης εἰσαγόμενα κεντήματα.

Ἡ καμπύλη αὐτῆ, τὴν ὁποίαν διαγράφει ἡ χρυσοκεντητικὴ, συμπίπτει σχεδὸν ἀπολύτως μετὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς κατὰ τοὺς αὐτοὺς αἰῶνας. Τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐνόητον, ἐφ' ὅσον καὶ τὰ ἔργα τῆς χρυσοκεντητικῆς εἶχον ἐκκλησιαστικὸν τὸν προορισμόν καὶ τὸ καλλιτεχνικὸν πνεῦμα τῆς ὅλης θρησκευτικῆς τέχνης ἤτο ἐνιαῖον.

Τὸ βιβλίον τῆς Καζ Χατζηδάκη κλείει μετὰ ἕνα πολυτιμότερον κατάλογον, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ συγγραφεὺς συνεκέντρωσεν ὅσα ὀνόματα χρυσοκεντητῶν (σ. 70-76).

Ἡ Κα Χατζηδάκη δὲν περιωρίσθη εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν ὀνομάτων τῶν τεχνιτῶν, ἔργα τῶν ὁποίων εὐρίσκονται εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη. Μετὰ περισσὴν φροντίδα περιέλαβεν εἰς αὐτὸν ὅλα τὰ ὀνόματα χρυσοκεντητῶν, ὅσα ἠδυνήθη νὰ συγκεντρώσῃ ἐκ δημοσιευμάτων, φωτογραφιῶν, πληροφοριῶν κλπ.

Ὁ κατάλογος αὐτὸς εἶναι ἀσφαλῶς ὁ πρῶτος τοῦ εἴδους τοῦ καὶ ἀναμφιβόλως ἀποτελεῖ ἀνεκτίμητον βάσιν διὰ περαιτέρω ἐρεῦνας καὶ συμπληρώσεις. Ἀπ' αὐτὸν πληροφοροῦμεθα καὶ τὴν περιεργὸν λεπτομέρειαν, ὅτι εἰς τὴν χρυσοκεντητικὴν ἠσχολοῦντο ὄχι μόνον γυναῖκες, ἀλλὰ καὶ ἄνδρες, κατὰ τὸ πλεῖστον μοναχοί. Συνεχίζεται οὕτω ἡ βυζαντινὴ παράδοσις τῶν τεχνιτῶν χρυσοραπτῶν «πού κάμνουσι τὰ κλαπωτὰ καὶ ζῶσι», κατὰ τὸν γνωστὸν στίχον τοῦ Πτωχοπροδρόμου (IV. 24), ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὅμως πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ τέχνη αὐτῆ ἢ «κλα-

πωτή» έθεωρείτο περιφρονημένη. Ἡ άσκησις δέ τῆς χρυσοκεντητικῆς ὑπὸ ἀνδρῶν έσυνεχίζετο μέχρι τῶν ἡμερῶν μας περίπου εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα, ἀλλὰ διὰ τὰ κοσμικὰ πλέον ἐνδύματα.

Ἐὼς ἡ μακρὰ προεργασία, δλαὶ αἱ ἐπὶ μέρους έρευναι, δλον τέλος τὸ πολύτιμον ὕλικόν ποῦ συνεκέντρωσεν ἡ συγγραφεὺς ἐν νομίζω ὅτι θὰ ἐξηγητήθησαν μὲ τὸν καταρτισμὸν τοῦ Καταλόγου τῶν ἐκκλησιαστικῶν κεντημάτων τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Ἡ ἀναμφισβήτητος εἰδικότης ποῦ ἀπέκτησεν ἤδη ἡ Κα Χατζηδάκη εἰς τὸν ἐντελῶς σχεδὸν μέχρι τοῦδε παραμεληθέντα κλάδον αὐτὸν τῆς ἐλληνικῆς μικροτεχνίας, θὰ τῆς ἐπιτρέψῃ ἀσφαλῶς νὰ παρουσιάσῃ γενναιοτέρας ἀκόμη σχετικὰς ἐργασίας. Νομίζω ὅτι θὰ μοῦ συγχωρηθῇ ἡ σύστασις διὰ τὴν συγγραφὴν μιᾶς ἐκτενοῦς ἱστορίας τῆς χρυσοκεντητικῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνους, ἔργου, τοῦ ὁποῖου ἔθεσεν ἤδη τὰς βάσεις ἡ Κα Χατζηδάκη εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ ὠραίου βιβλίου της.

A. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Στεφάνου Ν. Θωμοπούλου, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821*, ἔκδ. Β' μὲ ἐπιμέλειαν Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, Πάτραι 1950. Σελ. 642.

Οἱ εἰδικές ἱστορίες τῶν πόλεων ἢ χωρῶν μὲ τὸν τυπικὸ συμπληρωματικὸ ὑπότιτλο «ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς» εἶναι στὴν Ἑλλάδα κατὰ κανόνα ἔργα ἐρασιτεχνῶν λογίων καὶ παρουσιάζουν πολλὰς φορὲς κοινὰ μειονεκτήματα, δηλαδὴ τὴν ἀπουσία τῆς βιβλιογραφίας, τὴν ἀκριτὴ παράθεση ἀνεύθυνων πολλὰς φορὲς πληροφοριῶν ἢ γνώμων, τὴν κακὴ χρησιμοποίησις τῶν πορισμάτων τῶν ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν καὶ γενικὰ τὴν ἔλλειψιν συστηματικῆς ἐργασίας.

Ἄλλὰ καὶ οἱ λίγοὶ ἐκεῖνοὶ ἐρασιτέχνες συγγραφεῖς, ποῦ κατορθώνουν ν' ἀποφύγουν τοὺς σκοπέλους αὐτοὺς, προσκρούουν σὲ ἄλλους. Ἡ ἀπόπειρα ἰδίως τῆς συγγραφῆς τῆς ἱστορίας μιᾶς μεγάλης πόλης, ἢ ὁποία παρουσιάζει πολλὰ καὶ ποικίλα προβλήματα, οἰκονομικά, πολιτικά, κοινωνικά καὶ πνευματικά, ἀποτελεῖ ἀληθινὸν ἄθλο γιὰ τὸν ἐρασιτέχνη ἱστορικὸ, ἄθλο δυσανάλογο συνήθως πρὸς τὶς πνευματικὲς του ἐκανότητες καὶ πρὸς τὸν διαθέσιμον γιὰ τὸ ἔργο του χρόνο.

Ἐναν ἀκριβῶς τέτοιον ἄθλο πρὶν ἀπὸ ἐξήντα καὶ περισσότερα χρόνια εἶχε ἀναλάβει ὁ δικηγόρος τῆς Πάτρας καὶ κατέπιν ὑπάλληλος τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Στέφανος Θωμόπουλος. Τὸ ἔργο του, ποῦ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1888, παρουσίαζε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, μεγάλα κενὰ καὶ ἐλλείψεις. Μολαταῦτα ξεχώριζε ἀπὸ τὰ περισσότερα βιβλία τοῦ

είδους του, γιατί τὸ διεύκρινε ἡ συγκρατημένη ἀγάπη τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν πατρίδα του, ἡ ἀξιεπαινη προσπάθειά του γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ἱστορικῶν στοιχείων καὶ ἡ ἀκούραστη φροντίδα του γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ εὐτυνεϊδῆσά του ἔκαμε συνειδητὸς τὶς ἀτέλειες τοῦ ἔργου του καὶ τοῦ ἐπέβαλε τὸ χρέος νὰ ξαναδουλέψῃ τὴν Ἱστορίαν του. Ὁ θάνατος ὅμως τὸν βρῆκε (31 Ἰουλίου 1939) πρὶν ἀκόμη φτάσῃ στὸ τέρμα τῆς μεγάλης του προσπάθειας. Μὲ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἠθικὴ καὶ ὕλική συμπαράσταση τῶν συμπολιτῶν του, πρὸ πάντων τοῦ δήμου τῶν Πατρῶν, καὶ μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ δικηγόρου κ. Κώστα Τριανταφύλλου τὰ χειρόγραφα του τακτοποιήθηκαν, συμπληρώθηκαν καὶ δόθηκαν στὸ τυπογραφεῖο. Ἔτσι εἶδε τὸ φῶς ἡ δευτέρα ἐκδοσις τῆς Ἱστορίας του.

Προλογίζει τὸ ἔργο ὁ Παν. Κανελλόπουλος μὲ λόγια γεμάτα ἀγάπη καὶ ποιητικὴ συγκίνηση γιὰ τὴν ἰδιαιτέρή του πατρίδα. Ὁ πρόλογός του εἶναι ἡ ἐξομολόγησις ἐνὸς νοσταλγοῦ, ποὺ ζητεῖ νὰ μετουσιώσῃ τὴν ψυχικὴν του αὐτὴν κατάστασιν σὲ σύντομους φιλοσοφικοῖς ιστορικοὺς στοχασμούς.

Ἀκολουθοῦν τὰ «Προλεγόμενα εἰς τὴν β' ἐκδοσιν» τοῦ Κ. Τριανταφύλλου, ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ χωριστοῦν σὲ τρία μέρη: α) τὸ ἱστορικόν, β) τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Στεφ. Θωμοπούλου, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴ γνώμη μου, θὰ ἔπρεπε ν' ἀποτελέσουν χωριστὸ τμήμα ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν του καὶ γ) τὸ ἀναφερόμενον εἰς προσθήκας ἢ ἀφαιρέσεις τοῦ Κ. Τριανταφύλλου καὶ γενικὰ εἰς τὴν νέα διάρθρωσιν τῆς ὕλης σὲ ἐρισμένα σημεῖα τοῦ βιβλίου. Τὸ ἱστορικὸ μέρος ἀποτελεῖ μιὰ θεώρησιν τοῦ παρελθόντος ἀπὸ τὴ σύγχρονον σκοπιᾶ καὶ ἐξετάζει κυρίως τὴν ἑλληνικότητα τῆς περιοχῆς καὶ τῶν κατοίκων τῆς, καθὼς καὶ τὴν πνευματικὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν ἀκτινοβολίαν τῆς. Θερμὴ πατριωτικὴ πνοὴ καὶ ἀγάπη γιὰ τὴν Πάτρα, ὑπερηφάνεια γιὰ τὸ πλούσιον ἱστορικὸν παρελθόν τῆς καὶ πίστις γιὰ ἕνα ἐλπιδοφόρον μέλλον εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν «Προλεγόμενων εἰς τὴν β' ἐκδοσιν» τοῦ Κώστα Τριανταφύλλου.

Μελετώντας καιεῖς συγκριτικὰ τὶς δύο ἐκδόσεις τῆς «Ἱστορίας τῆς πόλεως Πατρῶν» τοῦ Στεφ. Ν. Θωμοπούλου, τοῦ 1888 καὶ τοῦ 1950, βλέπει ἀμέσως τὴν αἰσθητὴ ὑπεροχὴ τῆς τελευταίας ἰδίως ὡς πρὸς τὴν προσφορὰ τοῦ νέου ὕλικου.

Τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ πρώτου μέρους τοῦ βιβλίου, γραμμένον σχεδὸν ὁλόκληρον ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν κ. Ἄλκ. Ταγκαλάκη, εἶναι εἰσαγωγικόν. Ἐξετάζει τὸ φυσικὸν περιβάλλον τῆς περιοχῆς, δηλαδὴ τὴ γεωλογικὴ κατασκευὴ τῆς, τὴν ὄρεογραφίαν, ὕδρογραφίαν, θαλασσογραφίαν, κλιματολογία καὶ μετεωρολογία. Τὸ κεφάλαιον αὐτό, σχεδὸν ὁλόκληρον, βασίστηκε ὄχι μόνον εἰς τὴν γνωστὴ διεθνή βιβλιογραφίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὶς δικῆς του ἐπιτόπιες παρατηρήσεις. Εἶναι

γνωστό βιβλίο πύου μεγάλου είναι η σημασία της μελέτης του φυσικού περιβάλλοντος για την καλύτερη κατανόηση της ιστορίας ενός τόπου. Η ζωή των ανθρώπων και ιδίως η οικονομική τους οργάνωση βρίσκεται σε στενή εξάρτηση απ' αυτό. Στο εισαγωγικό όμως αυτό κεφάλαιο ο Ταγκαλάκης επιμένει μόνο στην εξέταση του φυσιογεωγραφικού περιβάλλοντος, χωρίς να προβαίνει και στη διαπίστωση των σχέσεων περιβάλλοντος και ανθρώπων, δηλαδή σε παρατηρήσεις ανθρωπογεωγραφικές. "Αν στρεφόταν και πρὸς τὴν ἔρευνα αὐτή, ὁ σύνδεσμος τοῦ εισαγωγικοῦ τοῦ κεφαλαίου μὲ τὰ ἐπόμενα καθαρῶς ἱστορικά κεφάλαια τοῦ Θωμοπούλου θὰ γινόταν στενότερος. Ἀκόμη θὰ εἶχε νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι ὁ μνημονεύμενος στίς σελίδες 78 - 79 Πορτολάνος δὲν εἶναι «ὁ μόνος ἑλληνόγλωσσος λιμενοδείκτης τῶν παρελθόντων αἰώνων». Ἄλλους παρόμοιους ἑλληνόγλωσσους Πορτολάνους βλ. στοῦ A. Delatte, *Les portulans grecs*, Liège Paris 1947 (βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισία τοῦ Α. Τσοπανάκη, Ἑλληνικά 13 [1954] 184 - 193).

Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια ὁ Θωμόπουλος, μὲ τὴν ἐπιμονὴ καὶ ὑπομονὴ ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν γνήσιο ἱστορικό, συλλέγει τίς πληροφορίες τοῦ μελετώντας ἀρχαίους συγγραφείς, λεξικά ἐτυμολογικά, γεωγραφικά κτλ., ἔργα δικῶν μας καὶ ξένων ἱστορικῶν, καὶ ἀνατρέχει ὡς τοὺς μυθικούς καὶ ἱστορικούς χρόνους. Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο ὁ εἰδικὸς θὰ τὸ πραγματευόταν βέβαια πρὸς ἀντικειμενικὰ καὶ πρὸς συστηματικά, θὰ πρόσεχε π. χ. νὰ παραθέσει συγχρονισμένη ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία, νὰ μὴ ἀποδεχθῆ ὀρισμένες, μὴ ἐξακριβωμένες, χρονολογίες, καὶ θ' ἀναζητούσε μέσα στὴν ὁμίχλη τῶν μύθων καὶ τῶν προϊστορικῶν χρόνων ἐνδείξεις συγκεκριμένων γεγονότων.

Τὸ δεύτερο καὶ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου, ποὺ ἀναφέρονται στοὺς ἱστορικούς χρόνους, δηλαδή στὸ πολίτευμα καὶ στὴν ὁμοσπονδία τῶν Ἀχαιῶν, στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, στὴν ἐπικράτηση τῶν Μακεδόνων, στὴν οργάνωση τῆς Ἀχαικῆς συμπολιτείας κτλ. στηρίζονται κυρίως στίς πηγές. Ἀποτελοῦν δηλαδή καρπὸ ἔρευνῶν καὶ μόχθου. Τὸ προτέρημα αὐτὸ τῆς ἐργασίας τοῦ σπάνια τὸ συναντᾶ κανεὶς στὰ βιβλία ἐρασιτεχνῶν συγγραφέων τοπικῶν ἱστοριῶν. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως ἡ ἐργασία αὐτή, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐξετάσει κανεὶς συστηματικὰ τὰ ἱστορικά γεγονότα. Εἶναι ἀνάγκη νὰ συμβουλευέται καὶ τὰ σχετικὰ βοηθήματα, τίς ἐργασίες καὶ τὰ ἔργα δόκιμων ἱστορικῶν, ὥστε νὰ γνωρίσει τίς δικές τους ἰδέες καὶ ἀντιλήψεις, νὰ εὐρύνῃ τὸν ὀρίζοντα τῶν τοπικῶν γεγονότων καὶ νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν σχέσιν τοὺς πρὸς τὰ σύγχρονα γενικά. Αἰσθητὴ δηλαδή εἶναι ἡ ἔλλειψη συνθετικῶν ἀπόψεων, μειονέκτημα ποὺ σπάνια ἐρασιτέχνης ἱστορικός εἶναι ἱκανὸς νὰ τὸ ὑπερνικήσῃ.

Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἐξιστόρηση τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

²Ενδιαφέροντα όμως είναι όσα αναφέρονται στην άφιξη του αποστόλου ³Ανδρέα στην Πάτρα: και στην ίδρυση της πρώτης χριστιανικής εκκλησίας, γιατί λαμβάνουν υπόψη και τις σχετικές λαϊκές παραδόσεις, που κυκλοφορούν ως σήμερα στο στόμα των κατοίκων της ⁴Αχαΐας.

Ο Θωμόπουλος αφιερώνει κατόπιν στην κατάλληλη θέση ένα δλόκληρο κεφάλαιο (το πρώτο του Δ' μέρους του βιβλίου του) στην περιγραφή των αρχαίων Πατρών και με βάση τις ποικίλες πηγές (αρχαίους συγγραφείς, πρό πάντων τον Πausανία, επιγραφές, νομίσματα κτλ.) ζητεί με αξιέπαινη έρευνητική προσπάθεια να καθορίση τη θέση των αρχαίων κτηριακών μνημείων. Τα σχετικά με την τοπογραφία ζητήματα τα παρακολουθεί ο αναγνώστης με ενδιαφέρον, γιατί διευκολύνεται από το σχεδιάσμα του μηχανικού Πολ. Πανουτσοπούλου, όπου επάνω στα οικοδομικά τετράγωνα της σημερινής Πάτρας σημειώνονται οι θέσεις των αρχαίων μνημείων. Η φλόγα του «φιλοπόλιδος» ιστορικού φαίνεται ιδίως στις τοπογραφικές του αναζητήσεις και έρευνες. Οι σχετικές σελίδες είναι πάντοτε οι καλύτερες του βιβλίου του.

Απ' εδώ και πέρα τη διαπραγμάτευση των ιστορικών γεγονότων τη διακόπτουν συχνά αλληπάλληλα παρενθετα κεφάλαια, που περιέχουν γνωστό ανεπεξέργαστο και άχρηστο πολλές φορές υλικό ή που δεν βρίσκονται σε έσωτερική σχέση με την αφήγηση. Έτσι π. χ. άμέσως ύστερ' από την τοπογραφία περιγράφονται διεξοδικά τα αρχαιολογικά εύρήματα της περιοχής, παρατίθενται εκείνες οι έλληνικές και λατινικές επιγραφές της περιοχής, όσες δέν μνημονεύθηκαν κατά την έξιστόρηση των γεγονότων, και περιγράφονται τα νομίσματα των αντίστοιχων εποχών.

Ός προς τη διαπραγμάτευση των μέσων χρόνων θα είχε να παρατηρήση κανείς ότι τα αναφερόμενα στις έπιδρομές των Σλάβων είναι ισχνά, ίσως γιατί ο θάνατος δέν άφησε τον συγγραφέα να χρησιμοποιήση τα πορίσματα των νεώτερων έρευνητών, ιδίως του Στίλπ. Η. Κυριακίδη και Διον. Ζακυθηνού. Στόν οικείο τόπο (σελ. 261 κέ.) ο Θωμόπουλος άναθεωρεί όσα είχε γράψει στην πρώτη έκδοση του βιβλίου (σελ. 235-236), στηριζόμενος στις έργασίες του Σάθα και άλλων, ότι Σλάβοι δέν έγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο, αλλά Άλβανοί και Βλάχοι. Οι παλαιότερες όμως άπόψεις του, δέν πρέπει ν' απορριφθούν άπόλυτα, γιατί είναι πολύ πιθανόν ότι Άλβανοί ύπήρξαν φορείς σλαβικών τοπωνυμίων στην Πελοπόννησο. Ίσως στο μέλλον συστηματικές έπιστημονικές έρευνες προς την κατεύθυνση αυτή να μετατοπίσουν το κέντρο του βάρους του έπιστημονικού ένδικφέροντος από τις σλαβικές έποικήσεις στις άλβανικές.

Πληρέστερο είναι το έκτο μέρος, το όποιο έξιτορει την περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο και ειδικά στην Πάτρα, τη διαι-

ροσύ, τῆς περιοχῆς δὲ Βαρωνεῖες καὶ τιμάρια, τὴν ἐγκατάσταση καὶ ὀργάνωση τοῦ λατινικοῦ κλήρου, τὶς διενέξεις του μὲ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία, τὴ διοίκηση τοῦ Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου καὶ τῶν διαδόχων του, τὴν ἐπέκταση τῶν ὁρίων τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μυστρά καὶ τῶν συγκροούσων του μὲ τοὺς Φράγκους. Ὁ σημερινὸς ἔμως ἀναγνώστης πρέπει νὰ συμπληρώσῃ τὶς γνώσεις του λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη του τὶς δύο τελευταῖες βασικὲς ἐργασίες, πού ἀναφέρονται στὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τοῦ *Διον. Ζακυνθιοῦ*, *Le despotat grec de Morée*, τ. 2ος, Athènes 1953, καὶ τοῦ *Antoine Bon*, *Le Peloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.

Στὸ ἔβδομο μέρος ὁ Θωμόπουλος ἐξετάζει τὴ σύντομη βενετοκρατία στὴν Πάτρα (1408-1429), τὶς τουρκικὲς ἐπιθρομὲς ἐναντίον της καθὼς καὶ τὸ ρόλο της ὡς σημαντικοῦ κέντρου καὶ ἐμπορικοῦ κέντρου. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ἔτι οἱ μαρτυρίες τῶν σύγχρονων βυζαντινῶν καὶ εὐρωπαϊκῶν πηγῶν συμπληρώνονται καὶ μὲ τὴν παράθεση τῶν σχετικῶν χωρίων Τούρκων ἱστοριογράφων.

Ἡ μετάβασή μας ἀπὸ τὸ ἔβδομο στὸ ὄγδοο μέρος διακόπτεται πάλι ἀπὸ τὴν παράθεση δύο παραρτημάτων. Στὸ πρῶτο ἀναδημοσιεύονται ἔγγραφα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ *E. Gerland*, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig 1903, πού ἔχουν σχέση μὲ τὴν Πάτρα ἢ τὴν περιοχὴ της. Ἀντὶ ὅμως νὰ παρατεθῇ τὸ γνωστὸ αὐτὸ ὕλικό, θὰ ἔπρεπε ν' ἀναζητηθοῦν ὅσα στοιχεῖα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ συμβάλουν στὴ διερεύνηση τῆς ἱστορίας της καὶ αὐτὰ μόνον νὰ συνυφανθοῦν μέσα στὰ οἰκεία κεφάλαια. Στὸ δεῦτερο παράρτημα παρατίθεται κατάλογος τῶν ὀρθόδοξων μητροπολιτῶν ἀπὸ τὸ 1315-1450, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο ἰδιαιτέρας μελέτης ἢ νὰ τυπωθῇ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου. Τὰ καλύτερα μέρη τοῦ βιβλίου, κυρίως ὡς προσφορὰ ὕλικου, εἶναι ἀσφαλῶς τὰ τελευταῖα, ὄγδοο ἕως ἐνδέκατο, πού ἀφοροῦν τὴν τουρκοκρατία (1460-1687, 1715-1821) καὶ τὴ δευτέρη βενετοκρατία (1687-1715). Σ' αὐτὰ ὁ Θωμόπουλος συμπληρώνει τὸν Σάθα, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνωστὲς πηγὲς καὶ τὰ βοηθήματα χρησιμοποιεῖ νέο ὕλικό, περιηγητικὰ κείμενα καὶ ἔγγραφα τῶν προνοητῶν (*proveditori*) τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ μέρη αὐτὰ παρεμβάλλονται συνεχῶς κεφάλαια, πού διασποῦν τὴν ἐνότητα τοῦ βιβλίου καὶ ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ μειονέκτημά του, ὅπως π.χ. ὅσα ἀναφέρονται στὸν Ἀνδρέα καὶ Πέτρο Κουνάδη (σελ. 407-408), στοὺς Ζακυνθινὸς λογίους στὴν Πάτρα (σελ. 143), σὲ ἀναδημοσιεύσεις ἐγγράφων (σελ. 433-443), σὲ καταλόγους μητροπολιτῶν (σελ. 444-459) κτλ. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἀρματολῶν στὴν Πελοπόννησο ἀστήρικτα. Τὰ ὅσα γράφονται γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ γιὰ τοὺς ξένους τῆς Πάτρας κατὰ τὴ δευτέρη τουρκοκρατία ἀποτελοῦν ἀναδημοσιεύσεις ἀπο-

σπασμάτων εκθέσεων των Βενετών προξένων της. Ἐπίσης κομματιασμένο υλικό προσφέρουν οἱ περιλήψεις ἢ τὰ ἀποσπάσματα τῶν δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Λεων. Χ. Ζῶη ἐγγράφων τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ Ζακύνθου, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στοὺς τελευταίους προεπαναστατικούς χρόνους ὡς τὰ 1830. Ἀκολουθοῦν οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς Πατρινοὺς λογίους τοῦ 18ου αἰ. καὶ ὀλόκληρο τὸ ἐνδέκατο μέρος μὲ τὸν τίτλο «καὶ προεπαναστατικαὶ Πάτραι» καὶ τὰ κεφάλαια «Πρόκριτοι, πρόξενοι καὶ ἄλλοι διακριθέντες» καὶ «ἐκκλησιαστικά» (κατάλογος μητροπολιτῶν τῆς δεύτερης τουρκοκρατίας), συμπληρωμένα ἀπὸ τὸν Κώστα Τριανταφύλλου. Ἐπίσης ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης περιγράφει καὶ ὅλα τὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς καὶ προσθέτει τὸ τελευταῖο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ προεπαναστατικὴ ζωὴ εἰς Πάτρας».

Τελειώνοντας κανεὶς τὴ μελέτη τοῦ βιβλίου ἔχει ἀποκρυσταλλωμένη πιά τὴν πεποίθησι, ὅτι ὁ συγγραφέας του δὲν πρόφθασε νὰ ἀναχωνεύσῃ καὶ νὰ ἐπεξεργασθῇ τὸ πλούσιο πραγματικὸ ἱστορικὸ υλικό, πού μὲ τόση ἀγάπη καὶ ἐπιμονὴ σύναξε, ἰδίως τὸ υλικὸ τὸ ἀναφερόμενο στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ ἀδυναμία αὕτη τοῦ δαμασμοῦ τῆς ὕλης βαρύνει τὴ συγγραφὴ. Ἐπειτα φαίνεται ὅτι ἡ πρώτη σύλληψις τοῦ σχεδίου τῆς Ἱστορίας του καὶ ἡ πρώτη ἐκδοσὴ της στὰ 1888 στάθηκαν ἐμπόδιο γιὰ τὴ ριζικὴ ἀναμόρφωσι καὶ ἀναχωνεύσιν της. Τὰ πλαίσια τῆς πρώτης ἐργασίας δέσμευαν λίγο ἢ πολὺ τὴ δύναμι καὶ τὴν ὀρμὴν τοῦ πνεύματός του. Ἡ ἀναδημιουργία ἐπάνω στὸ ἴδιο θέμα εἶναι πάντοτε δύσκολο πρᾶγμα, γιατί οἱ πρώτες μας ἰδέες καὶ σκέψεις ξαναγεβαίνουν στὴν ἐπιφάνεια καὶ θέλουν νὰ μᾶς κατευθύνουν.

Μολταυτὰ ὁ καλόπιστος μελετητὴς τῆς Ἱστορίας του δὲν μπορεῖ παρὰ ν' ἀναγνωρίσῃ ὅτι ὁ μακαρίτης Θωμόπουλος ἐργάστηκε εὐσυνείδητα καὶ «κατὰ δύναμιν», ὅτι ἡ προσπάθειά του ἦταν μεγάλη καὶ ἡ προσφορὰ του ἀξιόλογη.

A. E. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Raffaele Corso, Folklore. Storia—obbietto—metodo—bibliografia. Quarta edizione riveduta e notevolmente ampliata con appendici. Napoli, R. Pironti e figli, 1953. 8^ο Σελ. 228. Ἐκτὸς κειμένου: 5 φωτ. 1 χάρτ. 2 σχέδια.

Τὸ βιβλίον τοῦ γνωστοῦ Ἰταλοῦ λαογράφου Raffaele Corso, καθηγητῆ τῆς ἐθνογραφίας στὸ Istituto Universitario Orientale τῆς Νεάπολης, εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνα πού θὰ εὐχόταν κανεὶς νὰ εἶχαμε παρόμοιο καὶ στὴν Ἑλλάδα. Χωρὶς νὰ εἶναι ὀγκῶδες καὶ πνιγμένο στίς παραπομπές, μᾶς δίνει μὲ μιὰ καθαρὴ καὶ ἐγκυκλοπαιδικὴ γνώσι τὴν ἱστορίαν τῆς

λαογραφικής επιστήμης (εξαιρώντας βέβαια τὸν ἰταλικὸ παράγοντα), τὸ ὑποκείμενο τῆς ἔρευνάς της, τὴ μέθοδός της καὶ τὴ σχετικὴ διεθνή βιβλιογραφία. Γραμμένο σὲ ἀβίαστο καὶ ἀνακοινωτικὸ ὕφος, τὸ βιβλίον αὐτὸ παρουσιάζει τὶς σελίδες του μὲ ἰταλικὴ καλοισθησία καὶ τάξι, καὶ εἶναι κοσμημένο ἀπὸ τὰ πορτραῖτα πέντε γνωστῶν λαογράφων, τῶν Thoms, Tylor, Maunhardt, Marinus, Krayet, ποὺ τὸ κάνουν καὶ μιὰ πολύτιμη μικρὴ πινακοθήκη.

Εἶναι ἡ 4η ἐκδοσις. Οἱ τρεῖς ἄλλες εἶχαν γίνῃ τὸ 1923, τὸ 1943 καὶ τὸ 1946. Ὁ Corso παραθέτει τώρα ὄλους τοὺς παλιούς προλόγους, καὶ αὐτὸ μᾶς κατατοπίζει στὸ πνεῦμα καὶ στὴν ἔκτασι τῆς κάθε μιᾶς.

Ἐθνογράφος στὶς γενικότερες ἀπασχολήσεις του καὶ ὁπαδὸς τῆς ἱστορικο-συγκριτικῆς μεθόδου, ὁ Corso εἶναι συγγραφέας ἀξιόλογων λαογραφικῶν μελετῶν μὲ ἱστορικογενετικὸ ἢ ἐθνολογικὸ διαφέρον. Γιὰ τὴ σχέση ἐθνογραφίας καὶ λαογραφίας διατύπωσε μιὰν ἀποψη ποὺ μποροῦμε νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε καὶ σὰ θέσι τῆς σημερινῆς Ἰταλικῆς λαογραφικῆς σχολῆς. Ὁ ἴδιος ὁ Corso, μιλώντας στὸ τελευταῖο Συνέδριον ἐθνογραφικῶν σπουδῶν, ποὺ ἐγένετο τὸ Σεπτέμβριον 1952 στὴ Νεάπολη, δήλωσε πῶς μὲ τὴν ἀποψή του ὅτι «ἡ λαογραφία εἶναι ἐθνογραφία τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ» (del volgo o del popolino) ἢ Ἰταλία συντέλεσε στὸ νὰ λείψουν οἱ διχογνωμίαι καὶ οἱ ποικίλοι ὀρισμοὶ ποὺ ἔδιναν ὡς τότε στὴ Λαογραφία¹.

Τὸ βιβλίον τοῦ Corso ἤρθε στὰ 1923 νὰ ἐκανοποιήσῃ στὴν Ἰταλία ἓνα ὠριμασμένον ἐρώτημα: «Τί εἶναι ἡ λαογραφία;»² Τὸ ἐκανοποίησε τότε πληρέστατα, γιατί ἔδωσε γιὰ τὴν ἐπιστήμη αὐτὴ ἓνα περίγραμμα ὀλοκληρωμένον. Ἀλλὰ καὶ ἡ σημερινὴ 4η ἐκδοσις του ἔχει τὴν ἴδιαν σημασίαν καὶ χρησιμότητα, γιατί μὲ θαυμαστὴ ἐνημερότητα συμπληρώνει τὰ κεφάλαιά της ἀπὸ κάθε πλευρά. Ἄς δοῦμε τὰ κεφάλαια αὐτὰ κάπως ἀναλυτικὰ.

Στὸ κεφάλαιον «Οἱ πρόδρομοι» (σελ. 17-22) ὁ Corso θυμίζει πῶς ὅσο καὶ ἂν εἶναι νεώτερον ἡ λαογραφικὴ ἐπιστήμη, ἡ ἱστορία της ἀνεβαίνει ὡς τὶς πρῶτες φιλολογίαι τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν. Δὲ δίνει ὀνόματα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν καὶ τὴ Ρωμαϊκὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ κατεβαίνει ἀμέσως στοὺς μεσο-νεώτερους χρόνους, ἀναφέροντας ξένους καὶ Ἰταλοὺς

¹ Βλ. Atti del Congresso di Studi Etnografici Italiani, Napoli 1953, σελ. 36 καὶ 41.

² Ἀπὸ τὸ ἴδιον ἐρώτημα βγήκαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ σ' ἄλλες χώρας ἀντιστοιχὰ βιβλία, ὅπως π.χ. τῆς Ch. Burne, The Hand-book of Folk-lore στὴν Ἀγγλία (1914), τοῦ A. Van Gennep, Le Folklore στὴ Γαλλία (1924), τοῦ G. Schreiber, Nationale und Internationale Volkskunde στὴ Γερμανία (1930), τοῦ St. H. Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Λαογραφία Α', στὴν Ἑλλάδα (1923) κ.ἄ.

συγγραφείς, όπως τους Bruno (1584), Basile (1600), Brown (1646), Buffier (1732), Valetta (1777), Marugi (1788), Basetti (1824), Visconti (1830), Tommaseo (1832) κ. ά.

Στό κεφάλαιο «Τό όνομα» (σελ. 25-34), άφοϋ δώση τήν Ιστορία του όρου Folklore (πού τή σχετική μ' αυτόν έπιστολή του W. Thoms (1846) δημοσιεύει στό τέλος του βιβλίου του), ό Corso παραθέτει έλους τους αντίστοιχους όρους που προϋπήρχαν ή δημιουργήθηκαν έπειτα, για ν' άποδεχτή στό τέλος τον όρο αυτόν, που, όπως γράφει, «πέτυχε μέσα στην έπιστημονική όρολογία μιάν αναγνώριση έμοια μ' εκείνη, που λέξεις έλληνικές, λατινικές ή άραβικές παίρνουν συνήθως στην έπιστήμη» (σ. 30). Είναι πολύτιμο για τήν Ιστορία των όνομασιών τής λαογραφικής έπιστήμης τό κεφάλαιο αυτό, που μάς δίνει όχι μονάχα τους διάφορους όρους (έμέτρησα 22), αλλά και τή συζήτηση που έγινε για τήν άποδοχή ή τήν άπέρριψή τους. Για τό δικό μας «λαογραφία», ό Corso βρίσκει, σ' άλλο κεφάλαιο (σ. 47), πώς θά ήταν προτιμότερο νά διατυπώνόταν «λαολογία».

Στό κεφάλαιο «Ό όρισμός» (σελ. 37-47) ό Corso ανατρέχει με συντομία στους ποικίλους όρισμούς, που δόθηκαν από τις διάφορες σχολές για τή λαογραφία, και βρίσκει τήν εύκαιρία ν' αναπτύξει τις άποψεις του για τήν υπαγωγή τής λαογραφίας στην έθνογραφία (σελ. 46). Ένδιαφέρουσα και σωστή είναι ή παρατήρησή του στην Ιστορική θεωρία του L. Gomme («Folk-lore as an historical science», London 1908), ότι δέν πρέπει νά χωρίζουμε άπόλυτα τά νεκρά λαογραφικά στοιχεία από τά ζωντανά, γιατί και τά δυο μαζί μάς χρειάζονται για τή σύνθεση τής αλήθειας. Στην παρατήρηση αυτή στήρίζεται κι' ή άλλη άποψη του Corso, πώς στον όρο «sopravvivenza» του Tylor («survival», έπιβίωση) ' πρέπει νά προσθέσουμε και τον δικό του «reviviscenza» (ανάβίωση), που άφορά τά ζωντανά και με όργανική έσωτερικότητα έθιμα του λαού (σελ. 109-110).

Άκολουθεί τό κεφάλαιο «Η μέθοδος» (σελ. 51-78), όπου ό Corso μιλεί για τον έπιστημονικό τρόπο τής συλλογής υλικού και για τή συγκριτική του έπεξεργασία. Παραθέτει σχήματα για τήν καταγραφή των χορών (σύστημα Casajuana) και ύποδειγματικό δελτίο για τήν καταγραφή τής μουσικής των τραγουδιών (σύστημα Zoder-Furt).¹ Δίνει οδηγίες για τήν καλύτερη χρήση των σύγχρονων μέσων καταγραφής (φωτογραφία κλπ.), μιλεί για τά έρωτηματολόγια και τους λαογραφι-

¹ Βλ. *Λαογραφία* 1 (1909) 9.

² Τό τελευταίο διεθνές μουσικολαογραφικό συνέδριο του Fribourg (Μάρτιος 1953) καθιέρωσε νεώτερο τύπο δελτίου, που τον άποδέχεται ή CIAP.

κούς άτλαντες. Όσο για τή συγκριτική μελέτη τών στοιχείων πού συγκεντρώθηκαν, τή χωρίζει σέ τρείς βασικές σκοπιές άπ' όπου πρέπει νά γίνεται: τήν Ιστορική, τή γεωγραφική και τήν έθνογραφική· κι' είναι οί ύποδείξεις του στα σημεΐα αυτά διδακτικότητες.

Στό κεφάλαιο «Οί σχολές» (σελ. 81-99) μάς μιλεί με πολλές λεπτομέρειες για τή νατουραλιστική ή μυθική σχολή του Max Müller, τήν ίνδιανιστική του Benfey, τήν άνθρωπολογική του Tylor και τή Φινλανδική.

Άπό τό κεφάλαιο: «Οί πύδ πρόσφατες θεωρίες» (σελ. 103-124), τό βιβλίο του Corso μπαίνει στην περισσότερο συγχρονισμένη μορφή του. Έδώ μιλεί για τό κοινωνιολογικό λαογραφικό σύστημα του Van Gennep στη Γαλλία, για τό νεο-φολκλδρ του Marinus στο Βέλγιο, για τή γερμανική λαογραφία στα νεώτερα χρόνια, για τήν έθνική θεωρία του Sydow στη Σουηδία (1948), για τό ψυχαναλυτικό σύστημα με βάση τον Freud, τό όνειροκριτικό των Άργεντινών, και για τή σημερινή σοβιετική λαογραφία.

Άκολουθεί τό κεφάλαιο για τά «λαογραφικά μουσεΐα» (σελ. 127-133). Ο Corso άνεβαίνει ως τά πρώτα χρόνια τής δημιουργίας τους (άρχες του 19ου αΐωνα) κι' ύστερα μιλεί για τά είδη τους στις διάφορες χώρες. Η σχετική βιβλιογραφία πού παραθέτει είναι πλούσια και πολύτιμη.

Θά νόμιζε κανείς πώς έδώ τελειώνει τό βιβλίο. Ξαφνικά όμως ένα νέο μεγάλο κεφάλαιο παρουσιάζεται: «Η Ιταλική λαογραφία» (σελ. 137-161), πού θά μπορούσε νά είχε δημοσιευτή και ξεχωριστά. Πρόκειται για μερικές πλευρές τής λαογραφίας αυτής, όπως ή λαϊκή ποίηση, ή λαϊκή μυθολογία ή παροιμιογραφία, ή λαϊκή ψυχολογία, πού τά ακολουθεί ένα σύντομο κεφάλαιο για τήν εξέλιξη τής λαογραφικής επιστήμης στην Ίταλία τά τελευταΐα χρόνια (σελ. 165-173).

Και τό βιβλίο κλείνει με μιá πλούσια άναγραφή βιβλίων και περιοδικών άπό τή διεθνή λαογραφία (σελ. 175-198), κι' ύστερα μ' ένα πρόσθετο παράρτημα (σελ. 201-221), όπου δίνονται α) τό άγγλικό κείμενο τής έπιστολής του Thoms (22 Αύγουστου 1846), όπου πρωτοχρησιμοποιήθηκε ό όρος Folk-lore, β) όμιλία του Corso στην 3η Γενική Συνέλευση τής CIAP (Παρίσι, 1947) για τόν συντονισμό τών διαφόρων άπόψεων ως πρδς τόν τομέα και τό αντικείμενο τής λαογραφίας, γ) τό νεώτερο σύστημα καταγραφής τών κινήσεων χοροδ κλπ. (motografia), δ) ό Saintyve και τά παραμύθια και ε) οί λαογραφικές σπουδές στις Η. Π. τής Άμερικής.

Τό «Folklore» του R. Corso είναι μιá κατατοπιστική και σοφή έγκυκλοπαιδεία τής Ίταλικής και τής ξένης λαογραφίας. Στο τμήμα αυτό

της «ξένης», ή ελληνική λαογραφία δέν παρουσιάζεται σχεδόν καθόλου. Έκτος από τήν αναγραφή του όρου «λαογραφία» μαζί με τὸ ὄνομα τοῦ Ν. Γ. Πολίτη καί τριῶν τίτλων ἑλληνικῶν περιοδικῶν, τίποτε δέν δίνεται ἀπό τήν Ἑλλάδα. Κι' ὅμως ἀπόψεις ἀξιόλογες καί βιβλία καλὰ ἔχει νά παρουσιάσῃ ἡ ἑλληνική λαογραφία. Φταίει βέβαια κι' ἡ γλώσσα μας, πού εἶναι δύσκολη καί μοναδική, φταίνε ὅμως κι' ὅσοι δέν κουράζονται νά τή μάθουν λίγο ἢ νά ζητήσουν πληροφορίες. Πάντως θά ἦταν, ὅπως εἶπα καί στήν ἀρχή, εὐτύχημα ἂν εἶχαμε κι' ἐμεῖς ἓνα τέτοιο θεωρητικό βιβλίο γιά τήν ξένη καί τήν ἑλληνική λαογραφία. Τὸ Folklore τοῦ Corso εἶναι μιὰ καλή εἰσαγωγή στή διεθνή λαογραφία, πού ὄχι μόνο κατατοπίζει καί μυεῖ, ἀλλά καί κεντάει θαρρετὰ τὸ ἐνδιαφέρον γιά τήν παρακολούθηση καί τήν ἀσκησή της.

ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ

M. Maget, Guide d'étude directe des comportements culturels, Paris (Civilisations du Sud), 1953. 8^ο Σελ. κκxvi, 260. Ἐκτός κειμένου: 16 πίνακες (σχέδια καί φωτογραφίες).

Ὁ Marcel Maget διδάσκει «γαλλική ἔθνογραφία» στή Σχολή τοῦ Λούβρου καί εἶναι διευθυντής τοῦ «ἔθνογραφικοῦ ἐργαστηρίου» τοῦ Μουσείου λαϊκῶν τεχνῶν καί παραδόσεων στὸ Παρίσι. Τί σημαίνουν οἱ ὅροι αὐτοὶ φαίνεται ἀμέσως ἀπὸ τὸν ὑπέρτιτλο τοῦ παραπάνω βιβλίου του, πού εἶναι «Μητροπολιτικὴ Ἐθνογραφία». Τήν ἔρευνα δηλ. πού θά ἔκανε ἡ γαλλική ἔθνογραφία στίς ἀποικίες της, ὁ κ. Maget τήν ἐφαρμόζει στὸ μητροπολιτικὸ ἔδαφος. Προπαρασκευάζει τοὺς μαθητές του νά ξέρον νά πᾶνε σ' ἓνα ὁποιοδήποτε γαλλικὸ χωριό, κι' ἐκεῖ μὲ μιὰ συστηματικὴ ἀτομικὴ ἢ ὁμαδική, ἐργασία, νά μελετήσουν δλόκληρη τὴ ζωὴ του ἢ μιὰ ἀπὸ τίς τεχνικὲς ἢ πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις του. Αὐτὸ εἶναι καί τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου του: «Ὁδηγὸς γιά μιὰν ἀπευθείας μελέτη τῶν πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων [τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ]». Καταλαβαίνει κανεὶς πὼς πρόκειται κι' ἐδῶ γιά μιὰ λαογραφία, δεμένη στοὺς κανόνες καί τὰ πλαίσια τῆς ἔθνογραφικῆς ἐπιστήμης.

Εἶχα τὴν τύχη νά παρακολουθήσω τὰ μαθήματα τοῦ κ. Maget καί νά τὸν γνωρίσω προσωπικά. Εἶναι ἀπὸ τοὺς μεθοδικότερους θεωρητικούς τῆς ἔθνολαογραφικῆς ἔρευνας, πού κι' ὁ ἴδιος τὴν ἔχει ἐφαρμόσει στήν πράξη, εἴτε ἀνάμεσα στοὺς ἐπαγγελματίες τοῦ Παρισιοῦ, εἴτε ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες τῶν ἀπομακρυσμένων χωριῶν τῆς Γαλλίας¹. Τὸν

¹ Ἀπὸ τίς ὑποδειγματικὲς ἐπαρχιακὲς ἐργασίες του εἶναι ἡ μελέτη τοῦ παξιμαθωμένου χρονιάτικου ψωμοῦ (pain bouilli) σ' ἓνα χωριό στίς Ἐπάνω Ἄλπεις (βλ. Archives Suisses des traditions populaires 45 [1948] 1-38).

άπασχολούν όλα τα «λαογραφικά» θέματα, με τη διαφορά ότι ξεκινάει πάντα από την τεχνοπολιτιστική τους πλευρά και τα μελετά με την εθνογραφική μέθοδο. Δίνει την ίδια σημασία στα άστικά όπως και στα αγροτικά.

Το βιβλίο του τώρα είναι ένα χαρακτηριστικό δείγμα των κατευθύνσεων αυτών, που μπορούμε να πούμε πως πάνε να πλησιάσουν την εθνογραφία με τη λαογραφία, δίνοντας σ' εκείνη ύλικό από την άπλη καθημερινή ζωή κι' αναγκάζοντας τούτη ν' ακολουθή την εθνογραφική μέθοδο στις μελέτες της¹. 'Η μέθοδο ιδιαίτερα κι' η οργανωμένη πορεία της έρευνας αλλάζουν πολλά πράγματα από τα συστήματα και τις απόψεις της κλασικής λαογραφίας. 'Η λαϊκή φιλολογία π.χ. παύει συχνά να είναι σκοπός και γίνεται μέσο για την κατανόηση ενός θέματος ιστορικού, τεχνικού ή οικονομικού και το λαϊκό κόστούμι μελετιέται σαν φαινόμενο κοινωνικό, ιστορικό και τεχνικό της ομάδας που το φέρει. Πλάι στα θέματα της θρησκευτικής ή αγροτικής ζωής, μπαίνουν και τα νεώτερα, π.χ. μιὰς αθλητικής ομάδας ή ενός λιμανιού με τις βάρκες του. Γι' αυτό κι' οι αντίρρήσεις των παλιών λαογράφων είναι πολλές.

Το βιβλίο του M. Maget είναι και στην εμφάνισή του μια νεωτεριστική, άρτια και μεθοδική σύνθεση. 'Από το εξώφυλλό του, με τις πέντε φωτογραφίες σε σχήμα ταινίας, ως τα σχεδιαγράμματα και τους πίνακές του, με τα καλοτυπωμένα του κεφάλαια και το μεθοδικό χωρισμό τους, όλα δείχνουν μιαν άψογη φροντίδα, γεμάτη ευθύνη και πολιτισμό. 'Αρχίζει μ' έναν αναλυτικό πίνακα περιεχομένων (σελ. ΙΧ-ΧVII), προχωρεί σ' έναν κατατοπιστικό πρόλογο, όπου μιλεί για τους σκοπούς και τις προϋποθέσεις της εργασίας του, τους συνεργάτες και τα μέσα της έρευνάς του (σελ. ΧΚΙ-ΧΧΧV), κι' ύστερα μπαίνει στο κύριο σώμα του βιβλίου του, που το χωρίζει σε δύο: στις μεθόδους της έρευνας (σελ. 3-168) και στις τεχνικές της εφαρμογής τους (σελ. 171-237). Σε παράρτημα τέλος, δίνει μιαν άριστη βιβλιογραφία, τις στατιστικές που μπορεί κανείς να συμβουλευθί και ύστερα 16 πίνακες με 61 όλες όλες λαογραφικές φωτογραφίες και σχέδια.

Δεν είναι εύκολο να δώσουμε με λεπτομέρεια το περιεχόμενο του βιβλίου αυτού, που είναι άλλωστε «όδηγός» και που κάθε του σελίδα είναι γεμάτη από χωριστές περιπτώσεις και οδηγίες για την έρευνα. 'Αξίζει όμως να σημειώσουμε μερικές από τις σκέψεις και τις παρατηρήσεις του προλόγου του: «Τό να κάνη κανείς εθνογραφία (και λαογραφία), γράφει ο Maget, και να είναι γεμάτος συγκίνηση και συναι-

¹ Είναι οι κατευθύνσεις που βρίσκουμε και στην εργασία και το σύστημα του Musée des Arts et Traditions populaires, που διευθύνει ο G. H. Rivière.

σθηματικό συνεπαρμό, είναι κάπως επικίνδυνο για την αντικειμενικότητα της δουλειάς του. ³Επικίνδυνη επίσης γίνεται και η αποκλειστική ειδίκευση, που απομονώνει τις απασχολήσεις και δεν αφήνει τὰ θέματα νὰ μελετηθοῦν ὀργανικά. Ἡ σχετική αὐτονομία κάθε ἐθνολογικοῦ (καὶ λαογραφικοῦ) κλάδου ἢ θέματος δὲ σημαίνει καὶ ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία. Ὑπάρχει σήμερα σ' ἕλες τὶς ἐπιστῆμες μιὰ ἀναγνώριση τοῦ ἀλληλοδεσμοῦ τῶν εἰδικότητων, μιὰ διεξάρτηση (interdépendance), πού φτάνει ὡς τὸ ἀξίωμα "τὸ πᾶν ἐν παντί". Ἰδιαίτερα στὴν ἐθνογραφία ἢ σχέση αὐτὴ παρουσιάζεται ἀνάμεσα στὴ βιολογικὴ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴ γενετικὴ ψυχολογία του, ἀνάμεσα στὸν ἀνθρωπο καὶ τὸ περιβάλλον του, ἰδιαίτερα τὸ κοινωνικό, μὲ τὴν αὐστηρὴ διατήρηση τῆς παράδοσης ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ».

Ὁ M. Maget προορίζει τὸν «Ὁδηγό» του γιὰ τὰ τρία βασικά διαφέροντα πού προσδιορίζουν σήμερα τὴν ἐθνογραφικὴ ἔρευνα: τὰ ἀρχαιολογικά, αὐτὰ πού ὁ κίνδυνος γιὰ τὸν ἀφανισμό τῶν παλιότερων στοιχείων πολιτισμοῦ τὰ κάνει ἐπείγοντα (εἶναι τὰ γνωστά μας διαφέροντα τῆς λαογραφίας), τὰ ἀνθρωπολογικά, αὐτὰ πού ἀφοροῦν γενικὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ πρακτικά, ὅσα ἀφοροῦν τὰ σύγχρονα προβλήματα, μὲ βάση τὸν οἰκονομικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ παράγοντα. Τὰ διαγράμματα ἐργασίας πού δίνονται μέσα στὸ βιβλίον του μποροῦν κάλλιστα, ὅπως γράφει, νὰ ἐφαρμοστοῦν στὴ μελέτη εἴτε ἑνὸς ἰσθμοῦ, εἴτε ἑνὸς...στυλοῦ, στὴ μελέτη ἑνὸς ἀγγειοπλαστικοῦ προϊόντος, ἀλλὰ καὶ ἑνὸς βιομηχανικοῦ, στὴν ἀφήγηση ἑνὸς παραμυθιοῦ, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐξέταση τῆς συνήθειας τοῦ καπνίσματος. Ὁ συγγραφέας προχωρεῖ ν' ἀναφέρῃ σὰν ἐνδιαφέρον θέμα τὴ στατιστικὴ τῆς παρουσίας ραδιοφῶνων μέσα σ' ἕνα χωριό, πού, πολὺ σωστά, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς πολιτιστικῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς οἰκονομικῆς εὐεξίας τῶν οἰκογενειῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀλλαγῶν πού προκύπτουν ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ στὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ τὴν ψυχαγωγία τους. (Οἱ βεγγέρες γύρω στὸ ραδιόφωνο εἶναι ἕνα νέο λαογραφικὸ στοιχεῖο.)

* * *

Τόσο στὸ Α' ὅσο καὶ στὸ Β' μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Ὁ M. Maget παρουσιάζει μ' ἐξαντλητικὰ λεπτομερειακὸν τρόπο ὅλες τὶς διαδοχικὲς ἀπαιτήσεις γιὰ τὴν προπαρασκευὴ καὶ τὴν ἐκτέλεση μιᾶς ἀρτίας ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Εἶμαι βέβαιος πὼς ὅλοι οἱ γεμάτοι πείρα λαογράφοι, ὅσοι ἔρχονται χρόνια τώρα σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ λαὸ καὶ τὶς ἐκδηλώσεις του, θ' ἀναρωτηθοῦν τί χρειάζονται ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξαντλητικὲς ἀπαιτήσεις γιὰ μιὰ ἐργασία πού μπορεῖ νὰ ἐξελιχτῆ καὶ μόνη της στὸ πεδίο τῆς ἔρευνας καὶ νὰ πάρῃ τὴ μεθοδικὴ πορεία, πού τῆς δίνει ἢ ἴδια ἢ

φύση της, φτάνει ο έρευνητής να έχει γνώση, ψυχολογία και σύστημα. "Άλλοι πάλι θ' αναρωτηθούν, πώς είναι δυνατό να προχωρήσουν οι νεώτεροι στην έθνογραφική κλίση τους, αν από την αρχή είναι έτσι δεμένοι στην προπαρασκευή και την οργάνωση της έρευνας.

Ο συγγραφέας προλαβαίνει κάπως τις αντιρρήσεις αυτές, όμολογώντας πώς υπάρχουν ήδη δημοσιευμένες μονογραφίες, που είναι πιο χρήσιμες κι' από τον πιο λεπτομερειακό οδηγό (σ. κκνιι)· ότι η επίτυχία μιας έρευνας στηρίζεται, σε μεγάλο μέρος της, στις ικανότητες και την προσωπική πείρα του έρευνητή· κι' ότι πράγματι μερικά κεφάλαια θα φανούν μακρηγορικά, αν έχει και άχρηστα, στους μυημένους, ενώ άλλα παρουσιάζουν τον κίνδυνο ν' αποθαρρύνουν τους αρχάριους. Δικαιολογεί όμως την έπιμονή του στις μεθοδολογικές λεπτομέρειες με το να θυμίζει πώς πολλοί φτασμένοι έρευνητές λυπούνται πώς δεν ασκήθηκαν από νωρίς και στις πιο στοιχειώδεις τεχνικές εφαρμογές (σ. κκix). Και είναι πραγματικά διδακτικότερα και ξεκάθαρα τα κεφάλαια που άφορούν τις νεώτερες τεχνικές για τη συλλογή, την καταγραφή, την άρχειακή διατήρηση και την επιστημονική έκμετάλλευση του ύλικου (σελ. 169 - 225), τεχνικές που τόσο καλά τις είδα εφαρμοσμένες στο Musée des Arts et Traditions populaires στο Παρίσι με τα δελτία, τα σχεδιαγράμματα, τις στατιστικές, τους χάρτες, τη φωνοληψία, τη φωτογράφηση, τη χορογραφία, την κινηματογράφηση, τα έκμαγετα κλπ.

Φοβούμαι όμως κι' εγώ, μήπως πολλά από τα κεφάλαια του βιβλίου αυτού, ιδιαίτερα στο Α' μέρος του, είναι υπερθεωρητικά, κι' οι απαιτήσεις τους είναι πολύ παραπάνω από τις δυνατότητες και το χρόνο των λαογράφων. "Άριστο θεωρητικό διάγραμμα, αλλά δυσεφάρμοστο. "Ανησυχεί κανείς μάλιστα, μήπως μέσα στα κεφάλαια αυτά χάνεται ή ψυχή και ή φυσιολογία της έρευνας, που στον έθνογραφικό (ή λαογραφικό) τομέα πρέπει να είναι λιγότερο έργαστηριακή. "Ίσως τα κάνουν κουραστικά κι' οι άξιωματικοί νεωτεριστικοί θροι που δανείζεται ή φτιάχνει ο Maget από την επιστημονική όρολογία.

Ο Marcel Maget μάς έδωσε ένα μεθοδολογικό βιβλίο, που σταματά τον κάθε έρευνητή, έθνογράφο ή λαογράφο, μπροστά σ' ένα μεγάλο «πρόσεξε!». Από τα κεφάλαια και τις υποδιαιρέσεις τους βγαίνει το συμπέρασμα πώς ή αντίστοιχη έρευνα δεν είναι κάτι άπλό. Χρειάζεται γνώση, μέθοδο, κόπο και μέσα. Η σωστή έθνογραφία και λαογραφία δε γίνεται μ' έρασι:τεχνισμό.

Σωστά και χρήσιμα όλ' αυτά, αλλά όχι για να είπωθούν με απόλυτο τρόπο στους αρχάριους και να τους αποθαρρύνουν. Καλύτερα να

είπωθοῦν στοὺς προχωρημένους. Αὐτοὶ πρέπει ν' ἀναθεωρήσουν τοὺς δρόμους τους καὶ νὰ δοῦν πῶς μποροῦν νὰ δουλέψουν μεθοδικότερα. Τὸ βιβλίο τοῦ κ. Maget εἶναι ἓνα ἄριστο θεωρητικὸ βιβλίο γι' αὐτούς, ἰδιαίτερα ἐπειδὴ ἔχουν τὴν ὀριμότητα νὰ διαλέξουν ἀπὸ τὶς ὁδηγίες του. Θὰ τοὺς συγχρονίσῃ διωσδῆποτε τὰ συστήματα, καί, τὸ σπουδαιότερο, θὰ τοὺς κάμῃ νὰ δοῦν μέσα σ' ἓνα γενικὸ ἐθνογραφικὸ πλαίσιομα τὰ κάπως ἀπομονωμένα εἰδικὰ διαφέροντά τους.

ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ

Börje Knös, Nygrekisk Medeltids- och Renässansdiktning.
Humanistisk Kultur, Studier och Essäer III. Norstedts, Stockholm 1952. 16° Σελ. 97.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Börje Knös στὴ διάδοση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στὶς σκανδιναβικὲς χῶρες καὶ ἰδιαίτερα στὴν πατρίδα του τὴ Σουηδία εἶναι τεράστια καὶ ἀξίζει ὅλη μας τὴν εὐγνωμοσύνη. Ὁ Knös ἄρχισε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο παγκόσμιον πόλεμον μὲ τὴ μετάφραση τριῶν βιβλίων τοῦ Θεοτοκά — «Ἀργῶ», «Δαιμόνιο» καὶ «Λεωνῆς» —, συνέχισε μὲ τὴν «Πριγκηπέσσα Ἰζαμπῶ» τοῦ Τερζάκη καὶ ἔπειτα ἀφοσιώθηκε στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη. Ἔχει ἐκδώσει ὡς τώρα τὸ «Βίο καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ», τὸ «Χριστὸ ξανασταυρώνεται» καὶ τὸν «Τελευταῖο Πειρασμό». Τοῦ ἴδιου συγγραφέα δὲ «Καπετὰν Μιχάλης» καὶ δὲ «Φραγκίσκος τῆς Ἀσίτζης» εἶναι κι' αὐτὰ ἔτοιμα γιὰ ἔκδοση στὰ σουηδικά. Ἔχει μεταφράσει καὶ θεατρικὰ ἔργα τοῦ Καζαντζάκη καὶ τοῦ Θεοτοκά, ποὺ παίχτηκαν ἀπὸ τὸ ραδιοφωνικὸ σταθμὸ τῆς Στοκχόλμης. Ἀκόμα βοήθησε τὸ Σουηδὸ ποιητὴ Hjalmar Gullberg νὰ μεταφράσῃ Καβάφη, Σικελιανὸ καὶ Σεφέρη.

Τὸ ἔργο ὅμως τοῦ Knös δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ μεταφραστικὸ. Γιὰ δόκιμον φιλόλογον, δόκιμος φιλόλογος καὶ αὐτός, σπουδασμένος στὸ περίφημον Πανεπιστήμιον τῆς Οὐψάλας, ξεκίνησε μὲ τὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, πέρασε ἔπειτα στὸ Βυζάντιον — γνωστὸς εἶναι οἱ ἐργασίες του γιὰ τὸν Ἰανὸν Λάσκαρι καὶ γιὰ τὸν Πλήθωνα Γεμιστό, καὶ οἱ δύο τυπωμένους στὴ Γαλλία —, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴ νεώτερη Ἑλλάδα. Ὑστερα ἀπὸ διάφορες μελέτες ποὺ δημοσίεψε σὲ σουηδικὰ περιοδικά, γιὰ νὰ γνωρίσῃ στοὺς συμπατριῶτες του τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Σικελιανοῦ καὶ ἄλλων νεώτερων ποιητῶν καὶ πεζογράφων, ἀπεφάσισε νὰ συγγράψῃ μιὰ διεξοδικὴ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἀπὸ τὰ δημοτικὰ μεσαιωνικὰ κείμενα ὡς σήμερα, στὴ γαλλικὴ γλώσσα.

Στὸ μεταξύ δημοσίεψε στὴ σειρά «Humanistisk Kultur», πὸν διευθύνει ὁ ἴδιος μὲ δύο ἄλλους φιλολόγους, ἓνα μικρὸ τόμο, γραμμένον στὰ σουηδικά, ὅπου πραγματεύεται τὴν ποίηση τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Ἀναγέννησης, ὅση ἔχει γραφῆ στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα. Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ σύντομη εἰσαγωγὴ ἀκολουθοῦν τὰ κεφάλαια: Δημοτικὰ τραγούδια, Τὸ μεσαιωνικὸ ἥρωικὸ ἔπος, Μεσαιωνικὰ ρωμαντικὰ ποιήματα, Ἱστορικὰ ποιήματα, Διδαχτικὴ καὶ σατιρικὴ ποίηση στὸ Βυζάντιο, Ὁρησκευτικὴ μεσαιωνικὴ ποίηση, Ἐρωτικὴ ποίηση τοῦ ὄψιμου Μεσαίωνα, Λαϊκὴ κρητικὴ ποίηση, Ποίηση τῆς Ἀναγέννησης στὴν Κρήτη. Στὸ τέλος ἀναγράφονται οἱ πηγές καὶ μιὰ ἀπόλυτα — καὶ στὰ νεοελληνικά — ἐνημερωμένη βιβλιογραφία.

Τὸ ἔργο ἀπευθύνεται στὸ πλατὺ μορφωμένον σουηδικὸ κοινὸ καὶ ἔτσι μέσα στὸ κείμενο οἱ παραπομπές λείπουν ἐντελῶς καὶ τὰ κείμενα πὸν ἀναφέρονται κατὰ λέξη ἀποδίδονται σὲ σουηδικὴ ἔμμετρη καὶ, ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω, πολὺ πετυχημένη μετάφραση. Ἡ ἔκθεσις, ἔτσι σύντομη πὸν εἶναι, περιορίζεται σὲ γενικοὺς χαρακτηρισμοὺς, πὸν φανερῶνουν ὡστὸσο συχνὰ μιὰ πολὺ λεπτὴ αἴσθησις τόσο τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος ὅσο καὶ τοῦ καλοῦ. Οἱ ἀναλογίαι ἀνάμεσα στὰ διάφορα κεφάλαια δὲν εἶναι πάντα αὐτὲς πὸν θὰ ἤθελε ἴσως ὁ κριτικὸς, σ' αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ κατηγορήσῃ τὸ συγγραφέα. Γιατί εἶναι δικαίωμα κάθε γραμματολόγου νὰ κανονίσῃ αὐτὸς σὲ ποιὸ κείμενο θὰ ρίξῃ τὸ βᾶρος καὶ τί θὰ διαπραγματευθῇ διεξοδικότερα, ὅταν μάλιστα γράφῃ γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, πὸν ἡ ἐρευνὰ τῆς δὲν ἔχει ἀκόμα κατασταλάξει. Ὅπως δὴποτε θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἔχω τὴ γνώμη πὸς τὸ λαϊκὸ δίστιχο ἀδικήθηκε μὲ τὴ διαπραγματεύσῃ του σὲ ἕξι μόνο στίχους· τὸ ἴδιο ἀδικήθηκε, νομίζω, ἡ κυπριώτικη ἐρωτικὴ ποίηση· ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔκδοσις τῆς Θ. Σιαπκαρᾶ - Πιτσιλλίδου κυκλοφόρησε λίγους μόλις μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Κπὸς, εἶναι φανερό πὸς ὁ συγγραφέας, ἂν καὶ τὴν ἀναφέρει στὴ βιβλιογραφία, δὲν ἐπρόφτασε νὰ τὴ μελετήσῃ ὅσο τῆς ἀξίζει.

Ἡ ἀγάπη τοῦ συγγραφέα συγκεντρώνεται, καὶ πολὺ σωστά, κατὰ κύριον λόγον στὰ δημοτικὰ τραγούδια, στὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα καὶ στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγέννησης. Παραμερίζοντας τὶς ἐξωτερικὰς πρὸ πολὺ ἐπιδράσεις, πὸν οἱ Ἕλληνες εἶναι φυσικὸ νὰ δέχωνται ἄλλοτε ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τὴ Δύση, ὁ Κπὸς ζητάει νὰ καθορίσῃ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖον πὸν δένει τὸ κάθε ἔργο μὲ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον, ἰδιαίτερα μὲ τὸν Ὅμηρον. Στὰ χρονολογικὰ ζητήματα ἀκολουθεῖ κατὰ κανόνα τὰ πορίσματα τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἐρευνας· τὰ ὄνόματα τοῦ Δημαρᾶ, τοῦ Κριαρᾶ καὶ τοῦ Λίνου Πολίτη ἀναφέρονται πολὺ συχνὰ στίς σελίδες τοῦ βιβλίου.

Τῇ γνώμῃ ὅτι σὲ μεγαλύτερα δημοτικὰ τραγούδια ἢ ὁμοιοκαταληξία δὲ βρίσκεται σήμερα παρά μόνο στὴν Πελοπόννησο (σ. 19) θὰ τὴν ἔχη παραλάβει ὁ συγγραφέας ἀπὸ ἑλληνικὴ πηγὴ, ἀμφιβάλλω ὅμως ἂν εἶναι σωστὴ.— Στὴ σ. 20 ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Πολίτη συνεχίζεται τώρα ἀπὸ τὸ Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἄρχειο. Χωρὶς νὰ παραγνωρίζεται ἀπὸ κανέναν τὸ θαυμαστὸ ἔργο τῆς κυρίας Μέλπως Μερλιέ, εἶναι φανερό πὼς ὁ συγγρ. ἤθελε ν' ἀναφερθῆ στὸ Λαογραφικὸ Ἄρχειο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.— Δὲν νομίζω πὼς ἔχει δίκιο ὁ συγγρ. ὅταν (σ. 59) ὑποστηρίζει πὼς ἡ χρησιμοποίηση τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου στὴ γραφὴ ὀρισμένων κρητικῶν κειμένων εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς καθολικῆς προπαγάνδας. Ἡ ἐνετικὴ κατάκτηση τοῦ νησιοῦ φτάνει, πιστεύω, νὰ ἐξηγήσῃ τὸ φαινόμενο αὐτό.

Στὰ τελευταῖα χρόνια τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Σουηδίας γιὰ τὴ νεώτερη πνευματικὴ Ἑλλάδα εἶναι πολὺ μεγάλο. Γιὰ ν' ἀνταποκριθῆ στὶς σχετικὰς ἀνάγκες τῶν Σουηδῶν κλασσικῶν φιλολόγων καὶ τῶν νεοφιλολόγων ἢ Πανεπιστημιακῆ Βιβλιοθήκη τῆς Οὐψάλας ἱδρύσῃ ἕνα ἰδιαίτερο νεοελληνικὸ τμῆμα, πού τὸ πλουτίζει καθημερινὰ μὲ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ καὶ ξένα βιβλία, ὅσα ἀναφέρονται στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα, φιλολογία, ἱστορία, λαογραφία κτλ. Κανένας ὅμως δὲν ἄγνοεῖ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ γεννήθηκε κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸ φιλολογικὸ καὶ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Börje Knös. Εἴμαστε βέβαιοι πὼς τὸ νέο του βιβλίον θὰ τὸ τονώσῃ ἀκόμα περισσότερο. Καὶ νὰ σκεφτῆ κανεὶς πὼς πρὶν ἀπὸ λίγα ἀκόμα χρόνια οἱ Σουηδοὶ δὲν εἶχαν καμιὰν ἀπολύτως ἰδέα γιὰ τὴ νεώτερη πνευματικὴ Ἑλλάδα!

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΣ

Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη. Μαρκοροῶς. Ἀπαντα. Ἀναστύλωση Γ. Βαλέτας. Ἀθῆναι, Ἐκδόσεις Πηγῆς, 1950. 8ο Σελ. λ', 391.

Ἡ ἀξιέπαινη προσπάθεια πού ὀρισμένοι ἐκδοτικοὶ μας οἴκοι φανερόνουν τὰ τελευταῖα τοῦτα χρόνια νὰ ξανατυπώσουν τὰ τόσο δυσκολόβρετα πιά τώρα κείμενα τῶν διαλεχτῶν μας παλιότερων πεζογράφων ἢ ποιητῶν, ἀποδείχτηκε καὶ μὲ τὴν ἐκδοση τῶν «Ἀπάντων Μαρκοροῶ»¹ τῇ γινομένη μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γ. Βαλέτα. Ἦταν καιρὸς πιά νὰ γίνῃ καὶ στοὺς νεώτερους γνωστὸς ὁ ξεχωριστὸς αὐτὸς ἰδεαλιστῆς, πού, συνεχίζοντας τὴν παράδοση τοῦ Σολωμοῦ, ἐξαύλωσε τὴν ποίησιν μὲ τόση ἀρμονία, ἢ ἐξαιρετικὰ καλλιεργημένη διάνοια, ὁ ἀσίγαστος, τέλος, λαξευτῆς τοῦ στίχου μὲ τὴν ἀλάθευτη διαίσθηση τῆς ποιητικῆς μορφῆς καθὼς καὶ τῆς συμμετρίας.

Ἡ ἐκδοση τούτη ἀρχίζει μὲ ἕνα μικρὸ πρόλογο καὶ μιὰ πλατεῖα «Εἰσαγωγή ἢ στὸ ἔργο τοῦ Μαρκοροῶ», ὅπου μ' ἄδρῆς πινελιὰς σκια-

¹ Στὴ βιβλιοκρισία τούτη θὰ σημειώνεται βραχυγραφικὰ ΑΒ. Ἐπίσης ΠΕ = Ποιητικὰ Ἔργα, Κέρκυρα 1890, καὶ ΜΤ = Μικρὰ Ταξίδια, Ἀθ. 1899.

γραφείται και ἡ ζωὴ τοῦ ποιητῆ. Διαβάζοντας τώρα ἕσα ἐκεῖ γράφονται γιὰ τοῦτον, μπορεῖ νὰ νομίση στὴν ἀρχὴ κανεὶς πὼς ὁ βιογράφος ἔχει γι' ἀφετηρίαν τὴ συνήθεια συνάδελφῶν του τῆς παλιότερης ἐποχῆς, πού προσπαθοῦσαν παίρνοντας δρισημένην ἠθικὴν θέσιν νὰ κάνουν μιὰ βιογραφίαν δλότελα συμβατικὴν, ὅπου ὁ βιογραφούμενος παρουσιάζεται στερεότυπα γιὰ πρότυπο χωρὶς κανένα ψεγάδι ἀνθρώπου, ὡς εἶδος κάτασπρου μαρμάρινου ἀγάλματος χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως κηλίδα. Ὅσες ὁμως μαρτυρίαι ὑπάρχουν γιὰ τὸν εὐγενικὸν αὐτὸν κι' ἀθόρυβο Κερκυραῖο εὐπατριδῆ, ὄλες τους συμφωνοῦν γιὰ τὴν παρθενικὴν, μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ, ἀγνότητά του, κι' ἀκόμα πόσο ἀρμονισμένες βρίσκονταν σὲ τοῦτον ἡ τέχνη του καὶ ἡ ζωὴ του. Θὰ μποροῦσε, ὅπωςδὴποτε, νὰ μὴ γραφοῦν καὶ μερικὲς ὑπερβολές, ὅσο κι' ἂν τὸ κίνητρο γιὰ τοῦτες τὸ βρίσκουμε μονάχα στὴ φυσικὴ προσπάθεια νὰ ἐξωραΐζουμε καθετὶ πού ἀγαποῦμε. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὁ Μαρκοῤῥας δὲν ἦταν, βέβαια, μεγάλος ποιητής· ἔχει γράψει καὶ μέτριους στίχους καὶ ὁ «Ὅρκος» του, πού τόσα ἐγκώμια σκορπίζονται γι' αὐτὸν (σ. ιστ' - κ'), ἂν τὸν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀποψη τὴν ἐπικὴν, παρουσιάζει πολλὰ ἐλαττώματα τεχνικά'. Ὁ βιογράφος του συνεχίζοντας μᾶς λέει πὼς ὁ Μαρκοῤῥας εἶναι μετὰ τὸ Σολωμὸ ὁ πρῶτος καὶ τελευταῖος λόγιος πού δὲν ἔγραψε ἕνα στίχο στὴν καθαρεύουσα. Ἔτσι ὁμως ξεχνᾶμε ἕναν Τυπάλδο, ἕνα Μαβίλη, γιὰ ν' ἀναφέρουμε δυὸ μονάχα. Τὴν ἴδια, πάλι, φανερώνει ὑπερβολὴ μὲ ὅσα ἐνθουσιαστικὰ τονίζει γιὰ τὴν ὁμόφωνη ἀναγνώρισή του τὸ 1890 ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τῶν «Ποιητικῶν Ἔργων». Ὁ Μητσάκης ὁμως σ' ἕνα τοῦ ἀρθρο—ἔτυχε νὰ μὴν τῶχη στὸ νοῦ του ὁ κ. Βαλέτας—μαστιγώνει ἀλύπητα τὴν ἀδιαφορία τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ γιὰ τὴν ἔκδοσιν². Ἀκόμα κάπως ὑπερ-

¹ Βλ. Α. Α. Ζακυνθνοῦ, Ὁ Μαρκοῤῥας ἐπικός ποιητής. Ἰόνιος Ἀνθολογία 4 (1930) 53.

² Ἀπαράιτητος Προσθήκη. Ἀττικὸν Μουσεῖον 20 Σεπτ. 1890, σ. 109. Κοντὰ στ' ἄλλα μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἐνάμιση μῆνα μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ΠΕ μονάχα τέσσαρα ἀντίτυπα εἶχαν πωληθῆ στὴν Ἀθήνα, κι' ἀπὸ τοῦτα ἕνα τὸ εἶχε ἀγοράσει ὁ Κρυστάλλης. Τὸ ἀρθρο τοῦτο εἶναι συνέχεια ἀπὸ δυὸ ἄλλα δημοσιευμένα στὸ ἴδιο περιοδικό. Ἀπ' αὐτὰ μόνο τὸ ἕνα ἀναφέρει ὁ Βαλέτας (σ. κη', 3) μὲ λαθεμένη ὁμως τὴν ἡμερομηνία τοῦ τεύχους (εἶναι τούτη 20 καὶ ὄχι 6-7 Αὐγ. 1890). Τὸ ἄλλο βρίσκεται στὸ τεῦχος 10 Αὐγ. 1890, 66-67.— Σιγὰ σιγὰ κατόπιν ὁμως ὁ Μαρκοῤῥας ἄρχισε νὰ γίνεται γνωστός. Συνεχίστηκαν οἱ εὐνοϊκὲς γι' αὐτὸν μελέτες, πού τις περισσότερες τις ἀναφέρει ὁ Βαλέτας. Τὰ ποιήματά του πέρασαν σὲ διάφορα ἡμερολόγια—στὸ Κρητικὸν Ἡμερολόγιον 1899, 88 βλέπουμε ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν «Ὅρκος»—καθὼς καὶ στίς διάφορες ἀνθολογίες, ὅπως στὴν Πανελλήνιον Ἀνθολογία Α. Κοκκινιάκη 1899, Νέα Λαϊκὴ Ἀνθολογία Α. Ταγκόπουλου 1899, Λύρα Ι. Πολέμη, Ἀνθολογία τῆς νεωτέρας ἑλλην. ποιήσεως Θ. Λρακοπούλου κτλ. Ἐπίσης ἀρχισαν τότε ν' ἀναφέρονται στίχοι του σὲ διάφορα ἀρθρα ἐφημερίδων, ὅπως σ' ἕνα ἀνυπόγραφο—πολὺ πιθανὸν τοῦ Κακλαμάνου—στὸ Ἄστυ 12 Ἰουλ. 1903.

βολικά μᾶς φαίνονται ὅσα γράφει ὅτι ὁ Μαρκοῦς «πονεῖ τὴν ἀγροτιά. Εἶναι ὁ πρῶτος ποιητὴς μᾶς ποῦ τραγοῦδησέ τὸν ἀγρότη καὶ τὸν ἐργάτη καὶ εἶδε τὸ δράμα τους» (Λησμονᾶμε ὅμως τὸν «Φωτεινὸ» τοῦ Βαλαωρίτη). «Αὐτοὶ εἶναι οἱ ἀδικημένοι δημιουργοὶ τῆς ζωῆς»¹ κλπ. Μὰ θὰ μπορούσε ἀκόμα νὰ γραφτῆ ποιά ἐπίδραση εἶχε ὁ Μαρκοῦς ἀπ' ἄλλους ποιητές, ἔξω ἀπὸ τὸν Δάντη καὶ τὸ Σολωμό, καὶ ἂν πάλι εἶχε τοῦτος καμιά στὴν ποίησή μᾶς τῆ νεοελληνική². Κοντὰ σ' αὐτὰ καλὸ θὰ ἦταν, νομίζω, νὰ ἔμπαινε δλόκληρη ἡ συνέντευξη ποῦ ἔδωσε ὁ Μαρκοῦς στὸ Σκριπ (9 Μαΐου 1896)—ὁ Βαλέτας ἀποσπάσματα μονάχα σημειώνει, σ. κγ' - κε'—ὅπου μὲ τόση ἐπιγραμματικότητα χαρακτηρίζει τοὺς σύγχρονους τοῦ λογοτέχνης, ὅπως τὸν Ροῖδη, τὸν Καρκαβίτσα, τὸν Πολυλά, τὸν Λασκαράτο, καὶ τόσες ἄλλες πολυτίμες πληροφορίες μᾶς χαρίζει, καθὼς γιὰ τ' ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Σολωμοῦ, σταλμένα στὸν πατέρα τοῦ ποιητῆ. Γιὰ τὰ γράμματα τοῦτα, ποῦ βρίσκονταν τότε στὰ χέρια τοῦ Μαρκοῦ, μᾶς λέει ἄλλοῦ ὁ Βαλέτας (σ. ε') πὼς σώθηκαν δυό· δὲ γράφει ὅμως καὶ ποῦ ἔχουν δημοσιευτῆ. Τὸ ἴδιο, δὲν ἀναφέρει πότε καὶ σὲ ποῖο φύλλο τῆς ἐφ. Τὸ Ἄστου ἀπάντησε ὁ ποιητὴς σὲ μιὰ μεγάλη ἔρευνά της³. Μὰ καὶ σ' ἄλλες σελίδες τῆς εἰσαγωγῆς του δὲν σημειώνονται παραπομπὲς γιὰ διάφορες μελέτες ἢ ἄρθρα ποῦ ἀναφέρονται, παρὰ μόνο γιὰ μερικά⁴.

¹ Σελ. κε'. Στὴ σ. κατ' λέει κατόπιν ὅτι ὁ ποιητὴς «ἔβλεπε τὴν ἀγροτιά ἀπ' τὴν ταξικὴ σκοπιὰ του» κτλ. Μὰ σχετικὰ μὲ τὴ συντηρητικὴ τοῦ Μαρκοῦ τὸ ζήτημα τῶς ἐξεκυχρίσει ἡ *Εἰρήνη Λεωνοῦ*, βλ. Ἰόν. Ἀνθ. δ. π., 36-39. Στὴ σ. ιδ' λέγεται πὼς «ἔβλεπε τὸν Πολυλά ν' ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἀγροτιά καὶ παράλληλα νὰ πολεμᾷ τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση». Δὲ γράφει ὅμως καὶ ποιά πηγὴ ἔχει γιὰ τούτη τὴν πληροφορία.

² Γιὰ τὴν ἐπίδραση ποῦ εἶχε ἀπὸ τὸν Gray καὶ τὸν Young βλ. *M. Μινώτου*, Ἰόν. Ἀνθ. δ. π., 8. Γιὰ μερικὲς ὁμοιότητες τοῦ «Ὁρκου» μὲ τὸν «Κρητικὸ» τοῦ Σολωμοῦ βλ. *X. Γ. Σακελλαριάδη*, Τὸ Ἀρκάδι στὴν ποίησή μᾶς, Ἑλλ. Δημ. 6 (1950) 685. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Μαρκοῦ φανερώνεται καὶ στὸ ποίημα τοῦ Παλαμά «Προσευχὴ τῶν προσφύγων» ποῦ δὲν ἔχει περαστῆ σὲ καμιά ἀπὸ τὶς συλλογές του, Ἑστία 6 Ἀπρ. καὶ Ἑθν. Ἀγωγή 15 Ἀπρ. 1898· βλ. καὶ *Γ. Κατσιμπαλή*, Βιβλιογραφία Κωστῆ Παλαμά ἀρ. 380.

³ Σελ. κδ'. Καμιά πάλι δὲν ἔχει παραπομπὴ καὶ στὴ σ. 375 ὅπου καταχωρίζει αὐτὴ τὴν ἀπάντησιν. «Ποῖος εἶναι ὁ πρῶτος τῶν ζώντων ποιητῶν», Τὸ Ἄστου 18 Δεκ. 1898-7 Ἰαν. 1899. Ὁ Μαρκοῦς ἀπάντησε στὸ φύλλο τῆς 27 Δεκ. 1898. Ὁ Βαλέτας γράφει ἀκόμα (σ. κδ') πὼς ὁ Μαρκοῦς στὴν ἔρευνα τούτη «χάρηκε τὴν ὁμόθυμην ἀναγνώρισιν τοῦ πνευματικοῦ κόσμου». Κι' ὅμως γιὰ τὸν καλύτερο τότε ποιητὴ τὸν χαρακτηρίσαν μονάχα ὁ Στεφάνου (27 Δεκ.) καὶ ὁ Μαβίλης (7 Ἰαν.) μὲ τὸ ποίημά του «Περὶ στεφάνου».

⁴ Δὲν ἔχει παραπομπὴ σὲ μελέτες καὶ ἄρθρα *Δε Βιάζη* (σ. ια', ιε'), *Καλοσοῦρου* (ι', ιε'), *Πολυλά* (ιβ'), *Μητσάκη* (ιστ', ιζ', κβ'), ἐφ. Ὄρας (κ') καὶ ξένων μετα-

Παρόμοια σφάλματα ξεδιακρίνει κανείς και στη Βιβλιογραφία Μαρκοῦ (σ. κη'-λ'), καθὼς και στὰ «Φιλολογικὰ Σημειώματα» στὸ τέλος (σ. 377-384). Πρῶτα πρῶτα, ἐκεῖ δὲν ἀναφέρονται δυὸ ἄρθρα γιὰ τὸν ποιητὴ, τοῦ Βελιανίτη¹ καὶ τοῦ Ταγκόπουλου², καθὼς καὶ ἡ μελέτη τοῦ Διον. Π. Καλογερόπουλου, ἀρκετὰ σημαντικὴ, πάνω ἀπ' ὅλα γιὰ τὶς βιβλιογραφικὲς πληροφορίες³. Ἀκόμα καὶ τοῦ Μητσάκη παραλείπει δυὸ σπουδαιότατες μελέτες, καθὼς ἀναφέραμε παραπάνω (σελ. 364, ὑποσ. 2). Καὶ μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία ἄς σημειώσουμε μιὰν ἄγνωστη ὡς τὰ τώρα λεπτομέρεια: ὁ Καιροσόκος πού ἀναφέρει ὁ Βαλέτας⁴ δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ὁ Μητσάκης. Ἀλλὰ ἡ κάποια ἔλλειψη προσοχῆς γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν βιβλιογραφικῶν στοιχείων πού σημειώνει φανερώνεται καὶ μ' ὅσα ἀναφέρει (σ. 378, ἀρ. 93, 100) γιὰ τὰ δυὸ ποιήματα τοῦ Μαρκοῦ «Ἡ ἄνοιξη καὶ τὸ παλληκάρι τῆς Ἡπείρου» καὶ «Ἡ 25 Μαρτίου 1867». Δὲ βγῆκαν τοῦτα ξεχωριστὰ σὲ μονόφυλλα παρὰ καὶ τὰ δυὸ μαζί: Ἡ 25 Μαρτίου. Ἡ ἄνοιξη καὶ τὸ Παλληκάρι τῆς Ἡπείρου, στίχοι Γερασίμου Μαρκοῦ. Κερκύρα Τυπογραφεῖον ἡ Ἰονία ἀδελφῶν Κάων, 1867. Σχ. 8ο, σελ. 14. Θὰ περίμενε κανεὶς ἀκόμα νὰ εἶναι περισσότερο ἀκριβολογημένες καὶ μερικὲς παραπομπές. Γράφει λ.χ. σ. λ' πὼς ὁ Λεγκρὰν ἔχει μεταφράσει τὸν «Ὀρκο» στὴ «Χρηστομάθειά» του. Σ' αὐτὴν δμῶς

φραστῶν (κδ'). Παραπέμπει σὲ Χρυσοαλλίβα (ιγ'), ἐφ. Λαὸς (ιδ'), Ρήγγα Φεραῖο (ιε'), Ἡμερ. Σκόκου (ισ'), Ἐστία (ιζ'-ιη'), Ποικίλη Στοά (κβ').

¹ Γεράσιμος Μαρκοῦ, ἐφ. Ἀθήναι 30 Αὐγ. 1911.

² Μαρκοῦ: Φιλολογικὰ Πορτραῖτα (1886-1920), Ἀθ. 1922, σ. 99-101.

³ Ἐπτανησιακὰ Σημειώματα, Ἀθ. 1930, σ. 13-36. Ἄς σημειώσουμε πὼς ὁ Παλαμᾶς στὴ μελέτη του Τὸ ἔργο τοῦ Μαρκοῦ, Ὁ Νουμᾶς 9 (1911) 449-450, ἀναφέρει σὲ μιὰ του υποσημείωση πὼς «γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Μαρκοῦ ἔγραψε τελευταῖα καὶ ἡ Ἐστία». Πρέπει νὰ εἶναι στὸ φύλλο τῆς 31 Αὐγ. 1911, τὸ μόνον πού δὲν ὑπάρχει σὲ ὅλες τὶς δημόσιες βιβλιοθηκὲς, ὅπου ἀναζήτησα τὴν Ἐστία τοῦ 1911. Καὶ στὰ γραφεῖα τῆς Ἐστίας» πού τὸ ἀναζήτησα δὲν μπόρεσα νὰ τὸ βρῶ. Ἄς σημειώσουμε ἀκόμα πὼς τὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Μ. στὸ Ἄστυ 9 Μαρτ. 1894 δὲν ἔχει ὑπογραφή Π. Νιρβάνας, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βαλέτας (λ', 111), ἀλλὰ Πέτρος Ἀποστολιδῆς. Μὲ τοῦτο, τὸ πραγματικὸ του ὄνομα, ἔχει γράψει ὁ Νιρβάνας γιὰ τὸν Μ. καὶ τὸν Παρνασσό 14 (1891) 611 στὴ μελέτη του «Ποίησις καὶ ποιηταὶ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν».

⁴ Σελ. λ' (103) καὶ 378 (90). Ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο Καιροσόκος κρυβόταν ὁ Μητσάκης ἔτυχε νὰ τὸ βροῦμε ξεφυλλίζοντας τὸ περ. Ἀττικόν Μουσικόν τοῦ 1890. Ἐκεῖ, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὴ στήλη τῶν «Χρονικῶν» βλέπουμε πάντα τὴν ὑπογραφή Καιροσόκος, μ' ὅλα ταῦτα στὰ περιεχόμενα τῶν φύλλων 17 καὶ 24 Ἰουνίου καὶ 1 Ἰουλ. 1890, σ. 11, 19, 26 σημειώνεται πὼς αὐτὰ τὰ Χρονικὰ τᾶγραψε ὁ Μητσάκης. Ἀφῆνω πὼς ἀπὸ τὸ βρος ἀμέσως φανερώνεται τοῦτο. Ἄς ἀναφέρουμε ἀκόμα πὼς ὁ Μητσάκης, ἀρχισυντάκτης καθὼς ἦταν αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ, κρίνοντας ἕνα ποίημα πού εἶχε στείλει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ὁ Μαβίλης μὲ τὸ ψευδώνυμο Λ. Γραικός, τοῦ ἀπαντᾶ στὴν ἀλληλογραφία (σ. 116) ὅτι «ἔχει καὶ στίχους καλίστους, ὅτι γράφτηκε μὲ πολλὴν ἀμέλειαν» κτλ. Ὁ Μαβίλης τὸ ξανάστειλε διορθωμένο, μὰ ὁ Μητσάκης

πού έχω υπόψη¹ είναι περασμένα δυο άλλα μονάχα ποιήματά του. Ὅμοια, καμιά δὲν ἔχει παραπομπή οὔτε καὶ σημειώνει (σ. λ', στ') πού ἔχουν μεταφράσει τὸν «Ὅρκο» ὁ Βικελάς καὶ ὁ Φ. Δαμέντι. Κι' ἄλλοῦ ἀκόμα βλέπουμε λειψές ἢ καὶ λαθεμένες παραπομπές².

Στὴν ἐκδόση τῶν ποιημάτων ὁ ἐκδότης σημειώνει σὲ ἀρκετὰ καὶ τὴν πρώτη τους δημοσίευσή. Παραλείπονται ὅμως μερικές: Ὁ «ἀποχαιρετισμὸς στὴν πριγκίπισσα Μαρία» (σ. 259)³ πού, ἂς σημειώσουμε, εἶναι ἓνα ποίημα πού τῷστειλε ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στ' ἀνά-

πάλι τοῦ ἀπαντᾶ (σ. 130) πὼς κοντὰ στ' ἄλλα τὸ βρήκε «ἔχον τινὰς στίχους ψεκτέους». Ἀξιοσημείωτα εἶναι ἀκόμα ὅσα γράφονται καὶ στίς σ. 164 καὶ 180 γιὰ μιὰ ἄγνωστη μετάφραση τοῦ Μαβίλη, τὴ «Φωτεινή», καθὼς καὶ γιὰ τὰ ποιήματά του «Λουτρό» καὶ «Εἰς τὴ Μίνα», πού, καθὼς εἶναι γνωστὸ, δημοσιεύτηκαν σ' αὐτὸ τὸ περιοδικὸ στίς σελ. 163 καὶ 175.

¹ *Chrétomathie grecque moderne publiée par Emile Légrand et Hubert Pernot*, Paris 1899, 82-86. Κανένα ποίημα τοῦ Μαρκοῦ δὲν ὑπάρχει καὶ στὴν ἄλλη Χρηστομάθεια τοῦ Περνὸ: *Chrétomathie néohellénique par D. C. Hesselting et Hubert Pernot*, Paris 1925. Κάπως μπερδεμένα εἶναι ἀκόμα ὅσα γράφει γιὰ τὸν Κάννα. Βλ. γι' αὐτὸν Γ. Θ. Ζώρα, *Μαρκοῦ καὶ Κάννα*, Ν. Ἔστια 22 (1937) 1284-1287 καὶ Ἑλλ. Δημ. 9 (1952) 591-594. Βλ. ἀκόμα *Μαριέτας Γιαννοπούλου*, Γνωμῆς ξένων ἑλληγιστῶν γιὰ τὸν Μαρκοῦ, Ἑλλ. Δημ. δ.π. 628-630. Ποιήματα τοῦ Μαρκοῦ ὑπάρχουν καὶ σ' ἄλλες Χρηστομάθειες, λ.χ. *Eliseo Brighenti*, *Crestomazia neellenica*, Hoepli, Milano 1908, 114-117 (ἀνακοίνωση κ. Α. Παπανδρεῦ). Μερικὰ ἀπὸ τὰ βιβλία πού σημειώνει ὁ Βαλέτας ὄχι μὲ τόσο ξετσαμένες παραπομπές ὑπάρχουν στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, ὅπως *Il Giuramento, poema in greco volgare di Gerasimo Marcoras recato in prosa italiana*. Estratto dalla *Rassegna Nazionale*, anno XXI, Firenze 1899. Στίς σ. 2-4 πρόλογος τοῦ *Luigi d'Isengard*.

² ΑΒ κθ' (δ') καὶ 380 (209) σημειώνεται Μαβίλη Ἔργα σ. 55 καὶ 44, 85 (γρ. 28) χωρὶς νὰ διακρινίξεται ποιά ἀπὸ τίς δυὸ ἐκδόσεις (πρόκειται γιὰ τὴν ἐκδ. τοῦ 1923). ΑΒ κθ' (γ') σημειώνεται πὼς οἱ «Σύγχρονοι Ἑλληνες ποιηταὶ» τῆς Λαμπέρ μεταφράστηκαν ἀπὸ τὴν Εὐφρ. Κετσέα στὸν Παρνασσὸ Θ' (1885) χωρὶς ν' ἀναφέρωνται οἱ σελίδες. Ἀφ' ἧν πὼς ἄρχισαν νὰ δημοσιεύωνται ἀπὸ τὸν Η' τόμο καὶ κατόπιν βγήκαν σὲ βιβλίον: Οἱ σύγχρονοι Ἑλληνες ποιηταὶ, μετάφρ. Φωτίου Δημητριάδου, Φιλιππούπολις 1887. ΑΒ 384 σημειώνεται Ποικίλη Στοὰ 1896, ὄχι ὅμως καὶ ἡ σελίδα: 61. Ἡ «Ἔργασια» δὲν ξανατυπώθηκε στὴν Κερκ. Ἀνθολογία τοῦ 1916 (ΑΒ 382,259), ἀλλὰ τοῦ 1915. ΑΒ 378/109: «Δημοσιεύτηκε στὰ 1883 στὸ Ρήγα τοῦ Πολυλά». Πρόκειται γιὰ τὸ περιοδικὸ Ρήγας Φεραίος, καὶ δὲ σημειώνεται καὶ ἡ σελίδα. ΑΒ λ' (126) σημειώνεται πὼς ἔχει γράψει γιὰ τὸν Μαρκοῦ καὶ ὁ Κ. Ν. Κωνσταντινίδης στὴ Νέα Ζωὴ 5 (1909) 300-301. Ἐκεῖ ὅμως ξαναδημοσιεύεται μονάχα ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν «Ὅρκο». Μὰ καὶ πολλὲς ἀλλαγές βλέπουμε ἀκόμα σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῆς σελίδας πού σημειώνεται στὰ περιεχόμενα. Ἀναφέρω μιὰ μονάχα (σ. 391). Τὰ «Γράμματα καὶ Συνεντεύξεις» δὲ βρίσκονται στίς σελ. 371-380, ἀλλὰ στίς σ. 372-375.

³ Οἱ γάμοι τῆς πριγκίπισσας Μαρίας, κόρης τοῦ Γεωργίου Α', μὲ τὸν μεγάλο δούκα τῆς Ρωσίας Γεώργιο Μιχαήλοβιτς ἔγιναν στὴν Κέρκυρα στίς 30 Ἀπρ. 1900.

κτορα τηλεγραφικῶς¹, πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν ἐφ. Ἑστία 1 Μαΐου 1900. Τὸ «Εἰς τὸ λεύκωμα τῆς Δ'ος Κατίνας Βελλιανίτου» (σ. 190)— αὐτὸς εἶναι ὁ πραγματικὸς του τίτλος—στὴν Ἑστία 1890 β σ. 356. Τὸ «Γιὰ τὸν ἐνταφιασμὸ τοῦ Ματζάρου» (σ. 234) στὶς ἐφ. Τὸ Ἄστυ 20 Ἀπρ. 1898, 2, Καίροι 24 Ἀπρ. 1898, 2 καὶ στὴν Ἑθνικὴ Ἀγωγή 1 Μαΐου 1898, στὸ Δελτίο. Τὸ «Ὁ γεροναύτης» (σ. 271) καὶ τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Σπαταλά (σ. 277) δὲν πρωτοδημοσιεύτηκαν, ὅπως σημειώνεται (σ. 383/276), στὴν Ἰόνιο Ἀνθολογία τοῦ 1930, ἀλλὰ τὸ πρῶτο στὴ Νέα Ζωὴ Ἀλεξανδρείας² καὶ τὸ δεύτερο στὴν Πανδώρα³. Ἐπίσης «Ἡ ἀπατημένη» πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ Ἑπτανησιακὸν Ἡμερολόγιον 1910, τόμ. Α', Ἀθ. 1910, σ. 17, καὶ ὄχι στὰ Παναθήναια ΙΑ' 15-30 Σεπτ. 1911, ὅπως σημειώνεται (σ. 382/260). Ἀκόμα, δὲν ἀναφέρονται καὶ δύο μικρὰ ποιήματα, ποὺ σίγουρα θὰ τὰ εἶχε ὑπόψη του ὁ Βαλέτας, ἀφοῦ δημοσιεύτηκαν στὴν Ἰόνιο Ἀνθολογία, ἔ. π. σ. 97. Τὰ παρουσίασε ὁ Β. Δούσμανης, ἔτσι καθὼς τὰ θυμόταν ἀπὸ τότε ποὺ γράφτηκαν στὸ λεύκωμα τῆς ἀδερφῆς του. Ὅμως τοῦτο δὲν πιστεύω νὰ εἶναι ὁ λόγος ποὺ δὲ σημειώνονται καθόλου, ἀφοῦ ἀνακοινώνεται (σ. 277 καὶ 383) καὶ κάποιον ἄλλο τετράστιχο, κι' αὐτὸ σὲ λεύκωμα γραμμένο⁴, ποὺ ἀπὸ

¹ Ἀπ' ὅσα γνωρίζουμε, τὸ πρῶτο λογοτεχνικὸ κείμενο ποὺ στάλθηκε τηλεγραφικῶς εἶναι τὰ «Τῆνια» τοῦ Κονδυλάκη, Ἑφημερίς 17 Αὐγ. 1895. Εἶναι μιὰ χιουμοριστικὴ περιγραφὴ ἀθλητικῶν ἀγώνων ποὺ ἔγιναν στὴν Τήνο. Γνωστὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ τηλεγραφικὴ ἀποστολὴ τῆς «Παναγίας τῆς Μεγαλομμάτας» τοῦ Μητσάκη ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, Ἡμερολόγιον Ῥωμηοῦ - Σκρίπ 1895, 33-34. Ἄς σημειώσουμε πὼς σ' αὐτὸ τὸ Ἡμερολόγιον πρωτοδημοσιεύτηκε (σ. 26) τὸ «Ψιλλομάζωμα» τοῦ Καρκαβίτσα, ποὺ ὁ Βαλέτας στὴ β' ἐκδόσει τῆς σχετικῆς γιὰ τοῦτον βιβλιογραφίας (ἀρ. 105) σημειώνει πὼς εἶναι ἀμφισβητήσιμη ἡ πρώτη του δημοσίευση.

² Τόμ. 6 (1910) 363. Ἴσως νὰ εἶναι ξανατύπωμα ἀπὸ ἄλλοῦ, γιὰτι καὶ στὸν 5ο τόμο τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ, σ. 14-19 καὶ 47-50 δημοσιεύτηκε κι' ὁ «Φίλιππος Μάρθας» τοῦ Βικέλα χωρὶς νὰ σημειώνεται πὼς εἶναι ξανατύπωμα ἀπὸ τὰ «Διηγήματά» του.

³ Πανδώρα, Ἡμερολόγιον τοῦ 1923, Ἀθ. 1923, 16. Κατόπιν ξαναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Γ. Σπαταλά καὶ στὴν Ἑλλ. Δημιουργία 9 (1952) 614. Ἄς σημειώσουμε πὼς κι' ἄλλα ποιήματα τοῦ Μαρκοῦ παρουσιάστηκαν γι' ἀνέκδοτα, ἐνῶ εἶχαν πρωτοδημοσιευτῆ ἄλλοῦ, ὅπως ἡ «Καλοκαιρινὴ Βραδιά», Παναθήναια 12 (1911) 5, στὴ Νέα Ἑστία 5 (1929) 456, καὶ ἡ «Ἰουλιὰ Κοσκινᾶ», Παναθ. 3 (1902) 229, στὸν Νουμά, καθὼς θυμᾶμαι· δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω καὶ σὲ ποιὸ τόμο, γιὰτι στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη πολλοὶ λείπουν ἀπ' τὴ θέση τους.

⁴ Γιὰ τὰ λευκώματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης βλ. Δ. Σκουζό, Τὰ λευκώματα τοῦ παλιοῦ καιροῦ, Ἀκρόπολις 1 Αὐγ. 1954. Ἀναγράφονται καὶ ἀνέκδοτοι στίχοι τοῦ Σουρῆ, Πολέμη κ.λ. Βλ. ἀκόμα Ἰάνου Πολίτη, Ἐνα λεύκωμα, Ἑλληνικά 12 (1952/3) 163-169. Τὸ ἴδιο, σὲ λευκώματα γραμμένα, ἔτυχε νάχω περιμαζέψει κι' ἐγὼ ἀπὸ παλιὰ Ἡμερολόγια ἢ περιοδικὰ ἀρκετὰ ἄγνωστα ποιήματα πολλῶν μας ποιητῶν, ὅπως τοῦ Λασκαράτου.

μνήμης περισώθηκε και τούτο. Τὸ ἕνα φαίνεται πὼς ὁ Δούσμανης τὸ θυμότεον ὁπωσδήποτε καλά :

*Εἶμαι γέροντας καὶ μόνος,
τί νὰ γράψω, τί νὰ πῶ,
εἶναι, ὦϊμέ, πενήντα χρόνια,
ὅπου ἐπῆγαν σὶὸ καλό.*

Τὸ δεύτερο, δίχως ἄλλο λαθεμένα δημοσιευμένο, εἶναι ὅμως ἀξιωματικὸ μόνον, γιατί ὁ ποιητὴς ἐδῶ τοὺς ἴδιους ἐκφραστικούς τρόπους μεταχειρίζεται μὲ κάποιον ἄλλο, ποὺ εἶχε γραφτῆ σὲ λεύκωμα καὶ τούτο¹. Βλέπουμε δηλ. πῶς οἱ στ. 2 καὶ 4: *μὴ ἀσπορὴ ἀφήσουνε καμιὰ σελίδα* καὶ: *πάντα ἢ καρδούλα σου λευκὴ νὰ μείνη*, ἔχουν ἀρκετὴ ὁμοιότητα μὲ τοὺς στ. 6 καὶ 8 τοῦ ἄλλου: *ποὺ σ' ἕνα πλούσιο λεύκωμα φιλιὰ θὰ σοῦ προσφέρῃ* καὶ: *ἂν μιὰ φωλιά λευκότερον ἢ ἀθῶα καρδιά σοῦ δώσῃ*. Ἐς σημειώσουμε πὼς στὴν πρώτη δημοσίευση οἱ λέξεις *λεύκωμα* καὶ *λευκότερον* εἶναι τυπωμένες μὲ στοιχεῖα ἀραιά. Μὰ πολλὰς λέξεις ἢ φράσεις ὅμοια τίς βλέπουμε μ' ἀραιὰ στοιχεῖα καὶ στὸν «Ὁρκος», καθὼς καὶ στὸ ξανατύπωμά του στὰ «Ποιητικὰ Ἔργα». Ὁ Βαλέτας ὅμως δὲν τίς τυπώνει ἔτσι².

Στὰ «Μικρὰ Ταξίδια» (σ. 165) ὁ Μαρκορᾶς παραλείπει μιὰ δλόκληρη στροφή ἀπὸ ἕνα ποίημά του πρωτοδημοσιευμένο στὴν Ἑθνικὴ Ἀγωγή 1 (1898) 20³. Ἐκεῖ, μετὰ τὴ στροφή 5 βρίσκεται ἡ ἀκόλουθη:

*Γιατὶ ἀπὸ φύλλα βιάζεται τὸ δέντρο νὰ φουντώσῃ
Στ' ἀνάερο σπῆτι οὐκ ποθεῖ
Δροσάτον, ἤσυχον, βαθύ,
Τὸν ἴσκιον του ν' ἀπλώσῃ.*

Ὅπως στὸ ξανατύπωμα τοῦ ποιήματος στὰ ΜΤ εἶναι βγαλμένη τούτη ἡ στροφή, ἔτσι καὶ στὴν ἔκδοσιν Βαλέτα, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ σημειώνεται ἢ παράλειψη αὐτῆ. Ἀκόμα, ἐνῶ τὸ παραπάνω ποίημα εἶναι καταχωρημένο στὴν ἔκδοσιν Βαλέτα μὲ τὸν τίτλον «Ἄνοιξι» (σ. 215), ἐπιγράφεται στὶς σημειώσεις «Ἄνοιξι» (σ. 380/215) καὶ «Ἡ ἀνοιξι» (σ. 390/215). Παρόμοιες ὅμως, καὶ χειρότερες ἀκόμη, ἀλλαγὰς συχνὰ πυκνὰ τίς βλέ-

¹ Ἐστὶν 1890 β, 356.

² Καὶ μιὰ μόνη φορὰ στὶς ἄλλες συλλογὰς του: ΠΕ 240, 1 = ΑΒ 108, 1.

³ ΠΕ 40, 15 43, 18 69, 20 86, 20 = ΑΒ 16, 59 17, 128 32, 634 42, 968.

⁴ Στὴν Ἑθνικὴ Ἀγωγή ἔχει τίτλον «Χελιδόνια» καὶ στὰ ΜΤ «Ἄνοιξι». Κι' ἄλλοι ὁ Μαρκορᾶς ἀλλάζει τίτλον. Στὸ Ἡμερ. Ποικίλης Στοᾶς 1896, 62 ἐπιγράφει ἕνα ποίημά του «Τὸ νόστο κοράσι» καὶ στὰ ΜΤ «Τὸ ζωντάρφανο κοράσι». Ἐπίσης στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ «Λουκία Γιφάρδ» (ΜΤ 15), Ἡμερολ. Σκόκου 1895, 247, εἶχε προσθέσει τὸν ὑπότιτλον Lucie Giffard.

πουμε στην έκδοση τούτη. Σημειώνουμε μερικές. Σ' ένα ποίημα σ. 262 βλέπουμε τήν ἐπιγραφή «Στίχοι» πού δὲν ὑπάρχει στήν πρώτη δημοσίευση στό Νουμά, 14 Μαΐου 1906, σ. 1, οὔτε στό ξανατύπωμα στήν Ἰόνιο Ἀνθολογία β.π. 114, ἔπου παρουσιάζεται τούτο γι' ἀνέκδοτο. Τὸ ἴδιο, «Τὸ Λυχνάρι» (Κερκυραϊκὴ Ἀνθολογία 1 [1915] 36) γίνεται σ. 241 «Τὸ λυχνάρι μου» στό «Ἡ πεθαμένη κόρη καὶ τὸ μαρμαμένο λουλούδι της» (Παναθήναια 3 [1901-1902] 74) ἐξοστρακίζεται σ. 270 καὶ 382 ἢ λέξη κόρη· τὸ «1897-1898» (MT 173) γίνεται σ. 219 «Τοῦ πολέμου 1897-1898»· δυὸ ποιήματα AB 358 πού ὁ Βαλέτας τὰ ἐπιγράφει «Ἀπόσωμα στὰ πρωτότυπα» (δὲ μᾶς λέει ὅμως καὶ πού ἔχουν πρωτοδημοσιευτῆ), στὰ περιεχόμενα σ. 391, 358 τοὺς δίνει τὸν τίτλο «Ἐπιγραφὲς τάφων». Ἄλλοῦ ἐπιγράφει σ. 171 «Πατρικὴ εὐτυχία», σ. 209 «Ἐνα ἄνθος στό μνήμα τοῦ Σπύρου μου», σ. 234 «Γιὰ τὸν νέον ἐνταφιασμὸ τοῦ Ματζάρου», σ. 114 «Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ 1886», καὶ ἄλλοῦ σ. 390 «Πατρικὴ ἀγάπη», σ. 380 «Σπύρος Μαρκοράς», σ. 390 «Ἐνταφιασμὸς Ματζάρου», σ. 389 «Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ 1866»¹. Κάποτε ὅμως σημειώνεται πὼς τὸ ποίημα ἦταν ἀτιτλο καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βαλέτας ἔδωκε τὸν τίτλο (σ. 379 [172, 180, 182], 383 [273]).

Κοντὰ σ' ἄλλ' αὐτὰ ἂς σημειώσουμε ἀκόμα καὶ μερικές ἄλλες ἀμείλειες πού πολὺ ἀσκημίζουν τήν έκδοση. Τίς ὑποσημειώσεις πού ἔδωκε πότε πότε ὁ ποιητὴς κάτω ἀπὸ κάποια ποιήματά του, ὁ Βαλέτας τίς τοποθετεῖ ὄλες—παρалаίπει ὅμως μιά: MT 15, 13 = AB 185, 37—στό τέλος, στὰ Σημειώματα, κι' ἔτσι ὁ ἀναγνώστης δυσκολεύεται πολὺ τὰ ποιήματα τούτα νὰ τὰ νιώσῃ καλά. Ἀφήνω τὸ πλῆθος ἀπὸ λάθη τυπογραφικὰ (γι' αὐτὰ μὰ καὶ γι' ἄλλα ἀκόμα θὰ μιλήσουμε παρακάτω) καὶ τὴν ἔλλειψη ἑνὸς πίνακα πού νὰ τὰ διορθώσῃ, καθὼς καὶ τὸ ἀνακάτεμα μερικῶν ποιημάτων. Ἀρκεῖ νὰ πούμε μονάχα πὼς δύο ποιήματα (σ. 358) εἶναι βαλμένα ἀνάμεσα στίς μεταφράσεις καὶ στὰ ἰταλικά ποιήματα τοῦ Μαρκορά, κι' ἄλλα ἕξι στό τέλος (σ. 384-387) μετὰ τίς σημειώσεις καὶ τὰ σχόλια. Ἀκόμα, ἐνῶ ὁ ποιητὴς χωρίζει τὰ «Ποιητικὰ Ἔργα» σέ:

¹ Καὶ ὁ Μαρκοράς, ἐνῶ στὰ ΠΕ 255 ἐπιγράφει τὸ ποίημα «Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ 1886», σ' ἕνα του γράμμα πρὸς τὸν Λεγκράν τοῦ βάνει τίτλο «Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ 1866» (Ν. Ἑστία 22 [1937] 1285 β). Ὁ Βαλέτας στήν καταγραφή τοῦ γράμματος αὐτοῦ (AB 378, 37) ἐπιγράφει τὸ ποίημα «Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ 1886». Ὁ ἀποκλεισμὸς ἔγινε ἀπὸ τίς 26 Ἀπρ. ἕως τίς 12 Μαΐου 1886, βλ. *Ε. Κυριακίδου*, Ἱστορία τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. 2, 633.—Σημειώνουμε μερικὸς ἄλλους τίτλους γραμμένους λάθος: ΠΕ 242 Στὸ θάνατο Ἰουλίου Τυπάλδου: AB 109 Στὸ θάνατο τοῦ Ἰουλ. Τυπάλδου ΠΕ 253 Ὁ χειμῶνας: AB 113 Χειμῶνας Παναθ. 1901/02, 160 Λίνα Λοβέρδου: AB 264 Λίνα Λοβέρδου. Ἐπίσης AB 197 μπαίνει τίτλος Πατέρως, ἐκεῖ πού ὁ Μαρκοράς MT 103 δὲν ἔχει τίτλο.

Διηγήματα, Λυρικά, Μέτωρα και Παραξενιές, και Ἐπιγράμματα, ἐδῶ γίνεται ἡ ἀκόλουθη διαίρεση: Λυρικά, Μέτωρα και Παραξενιές, Ἐπιγράμματα και Φιλολογικὲς σάτιρες.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα λάθη τῆς ἐκδοσης εἶναι ὅτι δὲ σημειώνεται ποῦ ὁ Μαρκοῦς μᾶς λέει: ὅτι τὰ ποιήματα ποῦ ἔγραφε μετὰ τὰ ΜΤ θὰ τὰ ἐπέγραφε «Ψίχαλα». Αὐτὸ ἀναφέρεται στὰ Παναθήναια 2 (1901) 426 σ' ἕνα σχόλιο τοῦ ποιήματος τοῦ ποιητῆ ποῦ δημοσιεύτηκε στὸν ἴδιο τόμο, σ. 402-403 μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἀπλὴ γλῶσσα» (καὶ ποῦ δημοσιεύεται στὰ ΑΒ 242 μὲ ἀλλαγμένη ἐπιγραφή: «Ἡ δημοτικὴ Μοῦσα»). Ἔχουμε ἔμως καὶ μιὰ ἰδιόχειρη σημείωση τοῦ ποιητῆ¹ πῶς στὴ συλλογὴ θὰ ἔμπαινε τίτλος «Ὁ ἀποχαιρετισμὸς μου».

Καμιὰ ἐρμηνεῖα δὲ σημειώνεται: ἐπίσης σὲ τὸσες ἄγνωστες λέξεις: ἀπαριάξει, εἰδίματα, ἀντικλάδι, λεχάζοντας, ἐσπαροῦσαν, βόσσερας καὶ σαμαμίδια, λυγέρια, ἀντιστοιγάζανε, ἔγλυσες, λάχτισα, παγαδώσει, ξανάρεμα, ζορκιά, ἐσούφτακαν, σπαρμεύει, ἀσπέδιστο, κοντροάκια, παρασιάρι, ἀντροάλα, σιρωνάω, λεχασμό, λαβρίζει, μέτωρα, κάρλακα, ἐφράφιζε².

Ἄρκετὰ, νομίζω, λάθη ἐσημειώσαμε ὡς τώρα. Μ' ὄλα ταῦτα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴν ἀναγνωρίσῃ πῶς ὁ κ. Βαλέτας ὄχι μόνον μὲ τὴν ἔρευνα στὰ κατάλοιπα τοῦ ποιητῆ μᾶς ἀνακονώνει ἀρκετὰ λησμονημένα ποιήματά του κι' ἄλλες πολυτίμες πληροφορίες, καθὼς τ' ἄγνωστα γράμματα τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Πορφύρα, ἀλλὰ καὶ στὴν εἰσαγωγή του παρουσιάζει κάποιες σωστὲς παρατηρήσεις, ὅπως π.χ. μ' ὄσα γράφει γιὰ τὶς μεταφραστικὲς προσπάθειες τῆς σολωμικῆς Σχολῆς (σ. θ').

Ὅμως ἐκεῖνο ποῦ καθόλου δὲν περίμενε κανεὶς ὄχι μονάχα ἀπὸ τὴν ἐργατικότητα τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδοσης αὐτῆς ἀλλὰ κι' ἀπὸ τὴν ἀναγνωρισμένη του στοργὴ γιὰ τὰ γράμματά μας τὰ νεοελληνικά, καθὼς καὶ τὴ φιλοδοξία του νὰ παρουσιάσῃ τόσα καὶ τόσα κείμενα τιμημένων πεζογράφων μας καὶ ποιητῶν, εἶναι ἡ ἀφάνταστη ἀμέλεια στὴν καταγραφή τῶν ποιημάτων, κι' ἄλλα πολλὰ καθὼς θὰ ἰδοῦμε ἐλαττώματα, ποῦ τόσο πολὺ ἀσχημίζουν καὶ ἀχρηστεύουν, μπορεῖ νὰ πῆ κανεὶς, τὴν ἐκδοσὴ τούτη. Πρῶτα πρῶτα μὲ τὴ συχνὴ ἀλλαγὴ σὲ τὸσες καὶ τὸσες λέξεις, ἔτσι παράξενα μεταμορφώ-

¹ Στὴν Κερκ. Ἀνθολογία I (1915) 54 (μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἀπλὴ μας γλῶσσα») σημειώνεται στὸ τέλος: «Ἰδιόχειρη σημείωση τοῦ ποιητῆ λέει: Τὸ ποίημα τοῦτο μπορεῖ νὰ βαλθῇ πρόλογος ἢ στὸ τέλος τοῦ τελευταίου μου βιβλίου Ὁ ἀποχαιρετισμὸς μου».

² ΑΒ 7,168 (ἄλλοι τύποι τοῦ ρήμ. αὐτοῦ: 11,315 14,16 20,220 23,30 36,770 43,1016) 8,220 10,270 14,9 καὶ 42,985 16,56 17,100 17,108 24,385 25,292 25,385, 29,531 31,601 32,631 καὶ 222,4 33,3 34,698 37,800 42,976 43,993 44,1061 καὶ 236,20 44,1062 46,112 77,20 161,47 160,3 164,191.

νεται ὁ στίχος, καὶ κάποτε μάλιστα μὲ τρόπο κάπως κωμικό, ὥστε καταντᾶ ἀκατανόητος δλωσδιόλου, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τ' ἀκόλουθα παραδείγματα.

Στὸν «Ὅρκος» ΠΕ 54,17 γράφει ὁ Μαρκοράς:

Δείχνει στὸν ἥλιο, ἄν ὁ σεισμὸς βαθιὰ βαθιὰ τὴ σχέση

Τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο μεταμορφώνεται στὰ AB 24, 1: *βαθιὰ βαθιὰ τῆς χύσει*. Ὁ ποιητὴς λέει ἐκεῖ πὺ παριστάνει τὸν Ἄριονα νὰ πέφτη στὴ θάλασσα ΠΕ 113, 1-2:

*Ὅμπρὸς πετιέται ἄλλὰ στὴ θέση ἐκείνη,
πὺ ἐπήγε τίς Ἀσκραῖτες ν' ἀφήση χῆρες*

τὸ χῆρες στὰ AB 54, 125 γίνεται *χεῖρες*. Τὸ ἴδιο στοὺς στίχους MT 135, 11: *μὲ τὸ στόμα τῆς μάνας του ἐνωμένο καὶ* MT 213, 5 *λόγια τῆς φήμης φεύτικα*, τὸ μὲ τὸ στόμα γίνεται AB 207, 11 *μὲ τὸ στῶμα καὶ τὸ τῆς φήμης* AB 229, 29 *τῆς νύφης*. Οἱ ἀπρόσμενες τοῦτες ἀλλαγές γίνονται αἰτία πολλῆς φορὸς νὰ χαλάη τὸ μέτρο σὲ πλήθος ἀρτιους, τεχνοδοουεμένους στίχους, ἢ καὶ νὰ σκαρώνουν κάποτε καὶ χασμωδίες. Σημειώνουμε μερικὰ παραδείγματα:

ΠΕ 197, 3 ν' ἀναζητιάω τὸν Ἥρωα: AB 86, 99 ν' ἀναζητήσω τὸν Ἥρωα ΠΕ 213, 2 *μὲ ἀναγλίαιση ποτὲ*: AB 95, 2 μ' ἀγαλλίαση ποτὲ ΠΕ 216, 8 *εἰκοσιέντε τοῦ Μαρτιοῦ*: AB 96, 84 *εἰκοσιέντε τοῦ Μαρτιοῦ* ΠΕ 223, 7 *στοῦ ἡλίου τίς ἀχίνες*: AB 100, 7 *στοῦ ἡλίου τίς ἀχίνες* ΠΕ 259, 10 *καὶ οἱ χάρες σου καὶ ὁ πλοῦτος*: AB 116, 6) *καὶ οἱ χάρες σου καὶ ὁ πλοῦτος* MT 86, 6 *τέκνα θεοῦ μιὰ μέρα*: AB 193, 4 *τέκνα τοῦ θεοῦ μιὰ μέρα* MT 212, 6 *βροντοῦν τ' ἀστραποπέλικα*: AB 230, 13 *βροντοῦν τ' ἀστραπέλεκτα* Παναθήναια 2 (1901/02) 403, 21 *κρύος Μερφιοτοφέλης*: AB 243, 21 *κρύος Μιστοφέλης* Παναθ. 9 (1905) 261, 42 *καὶ ἄς κρυφοκλαῖουν μ' ἐμέ*: AB 245, 42 *καὶ ἄς κρυφοκλαῖνε μ' ἐμέ* ΠΕ 106, 8 *στὴ φιλόξενην Ἀυλὴ*: AB 50, 19 *στὴν φιλόξενη αὐλὴ* ΠΕ 345, 6 σ' ἄλλην ἐποχὴ: AB 145, 2 σ' ἄλλη ἐποχὴ ΠΕ 370, 3 *δίχως σκέψη νὰ ἐγκωμιάζω*: AB 156, 3 *δίχως σκέψη ἐγκωμιάζω* MT 98, 1 *τοῦ πόνου μου ἢ φλέβα*: AB 196, 43 *τοῦ πόνου ἢ φλέβα*.

Ἄλλοτε πάλι, ἔτσι καθὼς μεταμορφώνεται ἡ τελευταία λέξη τοῦ στίχου, χαλα δλωσδιόλου ἢ ὁμοιοκαταληξία:

Ὁ στίχος ΠΕ 208, 2 *τὸ βράδυ ἄν τ' ἀγκιήσης* γίνεται AB 94, 32 *τὸ βράδι ἄν τ' ἀγκιήσει κι'* ἔτσι δὲν ταιριάζει μὲ τὸν παρακάτω *ἔλα ψηλὰ νὰ ζήσης*. Ὅμοια, τὸ τέλος τῶν στίχων ΠΕ 351, 1 *σιὰ μάτια παρασταίνει*, MT 109, 12 *εὐχούλα ὀπῶχει φτιάκει*, MT 177, 1 *ἀλλ' ὅσοι αὐτὰ ζητᾶτε* γίνεται AB 147, 89 *σιὰ μάτια παρασταίνεις*, AB 200, 12 *εὐχούλα ὀπῶχει φτιάσει*, AB 220, 25 *ἀλλ' ὅσοι αὐτὰ ζητᾶνε κι'* ἔτσι δὲν ταιριάζει μὲ τοὺς ἀντίστοιχους *μίαν (μιὰν AB) ἀρετὴ θαμμίνη*, τ' ἀφῆρωτο *πουλάκι*, ν' ἀποσαποῦν, *φρυγατέ* ¹.

¹ Ὁ Βαλέτας κάνει καὶ δύο σωστὲς διορθώσεις: MT 216, 21 *πλήθος ψομί* νὰ γένη ἀντὶ νὰ γίνη γιὰ νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὸ *σπαρμένη* τοῦ προηγούμενου στίχου. Ἐπίσης στὴν Ἰόν. Ἀνθολ. δ. π. 125, 7 συμπληρώνει τὴν τελευταία λέξη τοῦ στίχου, πὺ λείπει, AB 272, 2: *συναπάνια, ὁμοια θηλ. σχεδὸν μ' ἐκείνη πὺ πραγμα-*

Καί δὲν εἶναι τοῦτα μονάχα. Ὁ στίχος ΠΕ 147, 7 κ' ἐγέλαε τὸ στόμα, πού κανονικά ἔπρεπε νὰ βρισκεται στὴ σελ. (AB) 66 ἀνάμεσα στοὺς στ. 39-40, παραλείπεται ἀπὸ τούτη, κι' ἔτσι μένει τὸ ἐφτάστιχο λειψό. Ἀκόμα ὁ στίχος τοῦ «Ὁρκου» ΠΕ 42, 7 τοῦ μαύρου τόπου τὸ Στοιχειὸ πὸν βρούχιζε σι' αὐτιά της παίρνει μετάθεση ἀπ' τὴν κανονικὴν τῆς θέσης καὶ χώνεται ὕστερα ἀπὸ 35 στίχους (AB 17, 123) ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἄλλους, κι' ἔτσι χαλᾶ ὀλωσδὸλου μαζί με τὴν ὁμοιοκαταληξία καὶ τὸ νόημά τους. Μὰ κι' ἄλλες ἀλλαγές λέξεων, πού ἔτσι μ' αὐτὲς κ α τ α ν τ ᾱ ἄ κ α τ α ν ὄ η τ ο ς ὁ σ τ ῖ χ ο ς, βρῖσκονται πληθὺς στὴν ἔκδοσιν:

ΠΕ 333, 3 τὴ θεία γλυκεῖά σου εἰκόνα θὰ βλέπη ὁ λογισμὸς: AB 141, 11 τὴ θεία γλυκεῖά μου εἰκόνα MT 111, 9 ἀλλ' ἂν στὴ θεία μορφή: AB 200, 9 ἀλλ' ἂν τὴ θεία μορφή MT 136, 16 ἐκεῖνο πὸν παντοῦ: AB 178, 130 ἐκεῖνο ἀπὸ παντοῦ. Ἀκόμα: ΠΕ 15, 3 κόμη: AB 9, 71 κόρη ΠΕ 59, 10 γενναῖα: AB 26, 424 γενναῖοι ΠΕ 68, 13 κλειοῦσαν: AB 31, 607 πλιοῦσαν ΠΕ 94, 14 ὀλόβολος: AB 46, 1122 ὀλόβουλος ΠΕ 147, 15 τὸ σακκί σου: AB 66, 47 τὸ σακκί μου ΠΕ 120, 8 Μῦθοι: AB 56, 212 πόθοι ΠΕ 66, 17 θέση: AB 30, 571 φέση ΠΕ 69, 9 τὶ σκλάβοι: AB 32, 623 οἱ σκλάβοι ΠΕ 72, 9 ἀνώφελα: AB 34, 3 ἀνώφελο ΠΕ 187, 1 δείχνουνε: AB 81, 25 δείχνουμε ΠΕ 190, 7 καλῖβι: AB 83, 79 μολῖβι ΠΕ 220, 3 ἀνθίζουνε: AB 98, 28 ἀνοίγουνε ΠΕ 260, 3 καῖμὸ: AB 117, 78 παλμὸ ΠΕ 208, 9 ἐφάνηκα: AB 120, 17 ἐφάνηκε ΠΕ 308, 1 πλένε: AB 134, 1 κλαῖνε ΠΕ 337, 3 μάγια: AB 142, 21 μάτια ΠΕ 355, 2 ἔργα νέα: AB 149, 42 ἔργα ὠραῖα ΠΕ 357, 3 τόπου: AB 150, 3 κόσμον MT 113, 3 ὀλόγορα: AB 201, 3 ὀλόγορα Παναθ. 3 (1901/02) 161, 1 τὰ ρόδα ἐχάθησαν: AB 264, 1 ἂν τὰ ρόδα ἐχάθησαν Παναθ. ἔ. ἄ. 306, 9 τὰ οὐράνια φῶια: AB 247, 9 τὰ χροῖα φῶια Παναθ. 22 (1911) 276, 4 γυρεῖοι στὰ χαμένα: AB 260, 4 γυρεῖον στὰ χαμένα Παναθ. 2 (1902) 328, 21 θὰ πέφτη: AB 261, 21 θὰ παίρνει Παναθ. 9 (1909) 71, 3 σήμερα πῶπες: μακριά: AB 276, 3 τῶρα πὸν θάφτηκες μακριά ΠΕ 260, 4 τὸ θεῖο του στόμα: AB 117, 4 τὸ θεῖο σου στόμα MT 16, 3 μὸν γύρεψες: AB 170, 15 μὸν γύρεψε Ὁ Νουμᾶς 14 Ματοῦ 1906 1, 7 σπιθόβολη: AB 263, 7 γελοῖμενη Αὔτ. 1, 21 Παντελῶς ἐκεῖθε ξαῖτερα: AB 263, 21 Ὅχι, ἐκεῖθε καθαρότερα. Σημειώνουμε ἀκόμα καὶ τ' ἀκόλουθα, ἔχι ὅλα τους καὶ τόσο σπουδαῖα: ΠΕ 6, 2 σὲ βλέπω καὶ τρέχεις: AB 1, 2 σὲ βλέπω νὰ τρέχεις ΠΕ 118, 1 τοῦ θρόνου του καμᾶρι: AB 55, 168 τοῦ θρόνου τὸ καμᾶρι ΠΕ 179, 8 λὲς πὸν ζητάει κ' ἐκεῖ: AB 78, 8 λὲς καὶ ζητάει κι' ἐκεῖ ΠΕ 189, 5 τὴ λύπη της λέει: AB 82, 61 τὴ λύπη τῆς λέει ΠΕ 220, 16 μὲ φόβον καρδιοχιτύπι: AB 98, 46 μὲ φόβο καρδιοχιτύπι Παναθ. 8 (1904) 46, 29 πὸν ξάφνον: AB 256, 26 πὸν ξάφνον Ἰόνιος Ἀνθολ. ἔ. ἄ. 115, 5 θεῖο φιλί της δίνει: AB 271, 5 θεῖο φιλί της δίνει Παναθ. 6 (1906) 284, 13 Κόλλας¹: AB 358, 13 Κόλλας Αὔτ. 284, 4 Καλιμέρη: AB 358, 4 Καλιμέρη².

τικὰ εἶχε γράψει ὁ Μικροκρᾶς: *ἐουχναπάντα*, βλ. τὴν πρώτη δημοσίευσιν, Ν. Ζωή 6 (1910) 336, 7, πού, ὅπως εἶπαμε, δὲν τὴν εἶχε ὑπόψιν τοῦ ὁ Βαλέτας.

¹ Ὁ Δημ. Κόλλας ἦταν καλιῶς ὀνομαστός θῆμαρχος τῆς Κέρκυρας κι' ἐρασιτέχνης ποιητής.

² Καὶ στὴν Ἰόν. Ἀνθολ. ὁ. π. 114, 4 στὸ ξανατύπωμα τοῦ ποιήματος κι' ἐκεῖ λαθεμένα *Καπολέρη*.

Τὸ περίεργον εἶναι πὼς ἐνῶ γίνονται τόσες αὐθαίρετες μεταμορφώσεις λέξεων, σημειώνονται μ' ὄλα ταῦτα μερικές δλωτδιόλου ἀσήμαντες ἀλλαγές, ὅπως AB 381 (241) *σβυσιμένο ἀντὶ σβυμένο*. Δύσκολο πολὺ γὰ παραδεχτῆ κανεῖς πὼς ὄλοι οἱ παραπάνω μεταπλασμοὶ ἔγιναν ἐξ αἰτίας τῆς ἀδλεψίας τῶν τυπογράφων, μ' ὄλο πὸν εἶναι τούτη δλοφάνερη σὲ μερικές ἄλλες σελίδες, ὅπως π.χ. σ. 192-193 ὅπου παράπεσε «ἀπὸ θεοκατάρκτη τύφλα» δλόκληρη ἢ πέμπτη στροφή ἐνὸς ποιήματος κι' ἔτσι ἀναγκαστικὰ ξαναδόθηκε δλόκληρο στὸ τέλος (σ. 371, βλ. σχετικὰ σ. 380/192). Ἀπὸ τὴν ἴδια πάλι τυπογραφικὴ ἀδλεψία (πὸν δὲν ἀναφέρεται ὅμως πουθενὰ) πολλὰ ποιήματα, σκορπισμένα στὴν ἔκδοση (σσ. 171, 179, 181, 185, 186, 190, 268, 270, 273, 347, 358), καθὼς κι' ἄλλα ἀρκετὰ, συνέχεια τοῦτα βαλμένα (τέσσερα στίς σσ. 276-278 κι' ἄλλα δεκαπέντε στίς σσ. 134-142), παρουσιάζονται χωρὶς καμιά ἀρίθμηση τῶν στίχων.

Ἀπὸ τ' ἄλλα λάθη, πὸν θὰ εἶναι σίγουρα τυπογραφικά, σημειώνουμε τ' ἀκόλουθα (σὲ παρένθεση ἢ σωστὴ γραφή):

AB 14,7 *πούλιτα* 25 400 *ξαναανιωμένα* 42,988 *ἀφορεσμένοι* (ἀφορεσμένοι), 90,199 *χρημοὺς* (χρησμοὺς) 95,53 *ἀκίνες* (ἀχίνες) 96,66 *ἡξέουεις* (ἡξέουεις) 98,28 *σιηρευθοῦν* (σιερευθοῦν) 140,17 *προπερινὸ* (προπεροινὸ) 231,19 *στέκειαι* (στένειται) 173,78 *παίζοννε* (παίζοννε) 197,10 *ἐδοκίμαζε* (ἐδοκίμασε) 199,57 *ἐξάνοιγε* (ἐξάνοιξε) 121,55 *ἐμάραναν* (ἐμάραναν) 380 (213) *Μπορτούρη* (Μποντούρη)¹. Κάποτε ὅμως τυπογραφικὰ λάθη στίς πρώτες ἐκδόσεις διορθώνονται σωστά: ΠΕ 26,9 *καὶ* 58,12 *Ψηλορείτης*: AB 10,285 *καὶ* 26,406 *Ψηλορείτης* ΠΕ 64,9 *πλημύρα*: AB 229,523 *πλημύρα* ΠΕ 111,9 *πρόμος*: AB 53,101 *πρόμος* ΠΕ 247,8 *ξαναβλέπεται*: AB 111,8 *ξαναβλέπεται* ΠΕ 234,8 *ἀνδρία*: AB 105,8 *ἀνδρία* ΜΤ 32,7 *οὐράνια*: AB 176,50 *οὐράνια* ΠΕ 12,1 *στοιχοῖο*: AB 2,11 *στοιχοῖο* ΠΕ 23,5 *ἐπιτήδεια*: AB 8 223 *ἐπιτήδεια*².

Ἐνῶ ὅμως μερικὰ λάθη διορθώνονται, βλέπουμε στὴν ἔκδοση *καὶ* ἀνορθογραφίαις ἀρκετές, καὶ μάλιστα σὲ λέξεις πὸν ὄλες τους εἶναι γραμμένες σωστά ἀπὸ τὸν Μαρκορά.

¹ Μεγάλη νεκρολογία μὲ εἰκόνα, καθὼς καὶ περιγραφή τῆς κηδεῖας τῆς Λουκίας Μποντούρη, πὸν πνίγηκε μὲ τὸν ἀντρα τῆς στὴ Βουλιαγμένη, βλ. Τὸ "Ἄστυ 13 Ἰουν. 1891, 1.

² Ἡ λέξη αὐτὴ καθὼς καὶ ἡ προηγούμενη (στοιχοῖο) εἶναι γραμμένες σωστά στὴν α' ἔκδοση τοῦ «Ἵθρου» τοῦ 1875 (5,11 καὶ 13,7). Σχετικὰ μὲ τὴ διαφορά γραφῆς ἀνάμεσα στὴν πρώτη αὐτῆ καὶ τὴ δεύτερη ἔκδοση σὲ ΠΕ ὡς σημειωθῆ πὼς στὴν α' ἔκδ. ἔχουμε: *πνιμμένα*, *κρουμένη*, *δειψασμένος*, *γλύστρες*, *χῆσι*, *ὄφι*, ἐνῶ σὲ ΠΕ: *πνιμένα*, *κρουμένη*, *δειψασμένος*, *χῆσι*, *ὄφι*. Μὰ κι' ἄλλοι οἱ Μαρκοράς διορθώνουσι: Ἰθρ. Ἰθρ. 1898, 20, 22 *στέρνουν*· στὴν ξαναδημοσίευση ΜΤ 144 *φέρουν*. Ἀκόμα κι' δλόκληρο στίχο ἔχει ἀλλάξει: Παρνασσός 6 (1893) 302 ὁ πρῶτος στίχος τοῦ ποιήματος «Τὸ Ἐαμίλι» εἶναι *Τὰ βάθη τοῦ πελάγου ἀναταράζει*, σὲ ξανατύπωμα σὲ ΜΤ 39 *Συχνὰ τὰ βάθη τοῦ πελάου ταράζει*.

ΠΕ 51, 4 *θαμμένη*: AB 21, 206 *θαμνή* ΠΕ 118, 3 τ' *άνθι*: AB 55, 170 τ' *άνθη* ΠΕ 27, 18 και MT 222, 14 *θαροϋν*: AB 11, 312 και 36, 760 *θαροϋν*. Ἀντίθετα τὴν αἴρα, ὅπου ὁ Μαρκοῦς τὴ γράφει λαθεμένα αἴρα τὴν ξαναθρῖσκουμε μὲ τὴ λαθεμένη ὀρθογραφία καὶ ἐδῶ (ΠΕ 117, 4 141, 1 127, 16 MT 70, 1 99, 121 31, 12 = AB 54, 160 64, 434 102, 41 189, 40 196, 12 206, 68), ἐνῶ πάλι ὅπου στὴν πρώτη ἐκδοσὴ γράφεται σωστὰ αἴρα, τὸ ἴδιο γράφεται καὶ ἀπὸ τὸν Βαλέτα (Παναθ. 6 [1906] 66, 4 καὶ 15 Ὀκτ. 1911 5, 28 = AB 255, 32 269, 28).

Ἄρκετὰ λάθη λοιπὸν ἔχουμε δεῖ ὡς τώρα, πού κανένα τους δὲ διορθώνεται στὸ τέλος, ὅπου λείπει ὁ πίνακας γιὰ τὰ διορθώματα, ἀπαραίτητος σὲ μιὰ ἐκδοσὴ τόσο ἀστοχημένη. Γιατὶ ἀπ' τὰ ποιήματα πού βρίσκονται ἐκεῖ μέσα—ἐξαιροῦνται φυσικὰ τ' ἀνέκδοτα, καθὼς καὶ οἱ μεταφράσεις καὶ λίγα ἀκόμα πού σημειώνεται πὼς βγήκαν σὲ μονόφυλλο ἢ φυλλάδιο—μονάχα πέντε, καὶ αὐτὰ ἔλα τους σχεδὸν πολὺ μικρά, βρήκαμε νὰ ἔχουν μείνει ὀλωσδιόλου ἀπείραχτα¹.

Κι' ἄλλα ψεγάδια πολλὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεδιακρίνη σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθογραφία ἢ τὸν ὀνομαστικὸν τῶν λέξεων. Ἄλλοτε π. χ. γράφεται *κρεβάτι* ὅπως θηλ. τῶν γραφῶν ὁ Μαρκοῦς (AB 209, 20 313, 10 = MT 144, 12 152, 10) καὶ ἄλλοτε *κρεβάτι* (AB 5, 102 19, 170 70, 5 = ΠΕ 16, 16 46, 8 162, 2). Τὸ ἐπίρρημα *ὅπου* (ἔτσι πάντοτε τὸ γράφει ὁ ποιητής: ΠΕ 16, 3 23, 2 24, 16 113, 3 MT 115, 7) γίνεται πάντοτε *ὅπου* (AB 4, 89 8, 230 9, 249 54, 128 202, 7). Ἀκόμα ΠΕ 117, 5 *εὐωδίες*: AB 55, 161 *εὐωδιές* ΠΕ 334, 1, *ἐξορία*: AB 141, 17 *ἐξορία* ΠΕ 59, 9 *ἐρμῆς*: AB 24, 363 *ἐρμῆς* καὶ ΠΕ 47, 10 *Εὐδοκία*: AB 19, 190 *Εὐδοκιά* (ὁμοία καὶ στὴν εἰσαγωγὴ: ιη', 27 θ', 4 καὶ 33). Τὴν ἴδια ἀναρχία βλέπουμε ἀναφορικὰ καὶ μὲ τοῦτα: τὸ *πάλε* ἄλλοτε κρατιέται (AB 4, 79 9, 241 169, 3 189, 8) καὶ ἄλλοτε γίνεται *πάλι* (AB 3, 58 22, 271). Τὸ ἴδιο καὶ τὸ *δύο* (ὅπως τὸ γράφει ὁ Μαρκοῦς) ὁ Βαλέτας ἄλλοτε τὸ κρατᾷ (AB 35, 724 5 39, 884 169, 14 176, 76 194, 10) καὶ ἄλλοτε τὸ κάνει *δύο* (AB 17, 101 31, 5 59, 301 74, 240 232, 230). Ἄλλες διπλοτυπίες: μὲ *μίας* (κανονικά, AB 195, 22 = MT 90, 9) καὶ μὲ *μιᾶς* (AB 77, 5 88, 158), *καμία* (κανονικά, AB 13, 398 14, 406 68, 98 179, 14 197, 4) καὶ *καμιά* (AB 42, 978 188, 126), *μία* καὶ *μιὰ*. Δὲ σημειώνουμε τὰ πάμπολλα παραδείγματα πού ἔχουμε κρατήσῃ. Παίρνουμε μόνο γιὰ παράδειγμα τὸ ποίημα «Μικρὸ ἐπεισόδιον» MT 205 = AB 228 (δὲ σημειώνεται στίς Σημειώσεις καὶ Σχόλια) ἐδῶ σὲ δύο στίχους συνέχεια βλέπουμε *μιὰ* ἀντὶ *μία* ὅπως τὸ γράφει ὁ ποιητής, σὲ λίγους στίχους παρακάτω κρατιέται τὸ *μίαν* καὶ στὸ τέλος γίνεται τοῦτο πάλι *μιαν*. Πλήθος λέξεις πού ὁ Μαρκοῦς τὴ γράφει μὲ κεφαλαῖο, στὰ AB τίς συναντοῦμε ἄλλοτε μὲ κεφαλαῖο καὶ ἄλλοτε μὲ μικρὸ—κόϊτα π. χ. τὸ ποίημα «Ἡ λαθωμένη Μοῦσα» MT 187 = AB 222, ὅπου ὁ Μαρκοῦς γράφει *Θεά*, *Παλληγάρι*, *Δύναμη*, *Δαίμονας*, *ἄντάν*, *Ἡλιου*, *Θεοῦ*, *Μάνας*, ἐνῶ ὁ Βαλέτας ὄλες μὲ μικρὸ, ἐκτός ἀπὸ τίς λέξεις *Χάρος* καὶ *Μοῦσα*. Ἄλλου ὅμως γράφει *Χάρος* (AB 5, 105 197, 7 199, 47 κτλ.) καὶ *χάρος* (AB 16, 73 20, 207 24, 362), *Θεός* (25, 377 34, 714 73, 85 96 92) καὶ *θεός* (33, 664 34, 690 39, 884 46, 1129 κτλ.)—ὁ Μαρκοῦς πάντα *Θεός* (μόνο μιὰ φορὰ *θεός* στὸ ξανατύπωμα τοῦ «Ὅρκου» ΠΕ 64, 4¹ στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ ποιήματος [ἐκδ. 1875, 40, 24] κανονικά *Θεός*—τὸ ἴδιο *Θεός* στὸ χωρίο αὐτὸ καὶ

¹ AB 131 *Λατρεία* (16 στ.), 187 Ὁ ἐρυθρὸς σταυρὸς (8 στ.), 190 *Στὴν Κυρία Σουρῆ* (4 στ.), 190 *Στὴ δεσποινίδα Ζαβιτσιάνου* (4 στ.), 226 *Μία* φωνὴ ἀπὸ τὸ μνήμα (8 στ.).

στά AB 29, 518). Τὰ περιορισμένα θρία τῆς βιβλιοκρισίας αὐτῆς δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν ν' ἀναφέρουμε καὶ πλῆθος ἀπὸ παραδείγματα παρόμοιας ἀπροσεξίας σχετικὰ μὲ τὴ γραφὴ τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος τῶσων καὶ τῶσων λέξεων, πού σχεδὸν σὲ κάθε σελίδα τῆ συναντᾶ κανεὶς, μερικὲς μάλιστα φορές καὶ συνέχεια σὲ στίχους ἢ καὶ δυὸ μαζὶ σ' ἕναν στίχο.

Ὅμως τὰ λάθη τῆς ἐκδ. Βαλέτα δὲν περιορίζονται σ' αὐτὰ πού ἀναφέραμε παραπάνω, ἔστω καὶ μὲ λιγοστὰ παραδείγματα μονάχα. Βρίσκονται ἀκόμα καὶ στὴ στίξι, καὶ μὲ τόση μάλιστα ἀφθονία, πού ἔτσι καθῶς ἀμείλιχτα διαστρεβλώνεται τὸ νόημα, δλόκληρες στροφές καταντοῦν ἀκατανόητες καὶ γελοῖες.

Νὰ ἕνα παράδειγμα:

AB 209 *Δὲν ἦταν ψέμα ὡς νᾶσωνα
πάντα σὴν ἴδια κλίση
μία σου πνοὴ δὲν ἔπαψε
γλυκάδες νὰ μοῦ δίνει.*

Ὁ Μαρκοῦς MT 1 ἔχει ἄνω τελεία μετὰ τὸ ψέμα καὶ κόμμα στὸ τέλος τοῦ δευτέρου στίχου, κι' ἔτσι τὸ νόημα βγαίνει τέλειο. Ἄλλο παράδειγμα, τὸ ποίημα «Ἡ λαβωμένη Μοῦσα» (MT 187 = AB 222) πού ἀναφέραμε καὶ παραπάνω ὁ ἐκδότης στοὺς στ. 2 καὶ 57 τοποθετεῖ θαυμαστικὸ¹, ἐνῶ ὁ ποιητὴς ἔχει παύλες. Οἱ παύλες ἐξοστρακίζονται καὶ ἀπὸ τοὺς στ. 22 καὶ 61, ἐνῶ, πολὺ σωστά, ὑπάρχουν στὸ ἀρχικὸ κεῖμενο² (κρατιοῦνται μονάχα στοὺς στ. 6 καὶ 61). Στοὺς στ. πάλι 25, 26, 40 καὶ 53, ὅπου ὁ Μαρκοῦς ἔχει τελεία, ἐδῶ ἔχει μπαῖ πότε ἄνω τελεία καὶ πότε θαυμαστικὸ. Στὸ τέλος τοῦ στ. 21 δὲν ὑπάρχουν οἱ ἀπαραίτητες δύο στιγμές, ἐνῶ ἀλλοῦ (AB 263, 31) ἀντὶ γιὰ τὶς δύο στιγμὲς βάζει θαυμαστικὸ. Μὰ καὶ τὴν τελεία ἢ καὶ τὴν ἄνω τελεία πολλὲς φορές τὶς παραλείπει κι' ἔτσι χαλάει ἡ ἔννοια ὀλωθειόλου, ὅπως εἶδαμε στὸ τετράστιχο πού ἀναφέραμε παραπάνω. Παρόμοιο σφάλμα στὴν ἐκδοσὴ Βαλέτα παρατήρησε τελευταία καὶ ὁ Λίνος

¹ Ἄλλοῦ βάνει ὁ ἐκδότης θαυμαστικὸ ἐκεῖ πού δὲν τῶχει ὁ ποιητὴς AB 81, 13 122, 26 192, 9 193, 16 206, 48 227, 24: ΠΕ 183, 5 MT 82, 1 86, 8 130, 8 207, 12. Ἄλλοῦ ὅμως δὲ βάνει ἐνῶ ἔχει ὁ ποιητὴς AB 8, 204 45, 1063 60, 337 82, 48 90, 6 252, 67: ΠΕ 22, 4 91, 15 131, 6 188, 8 204, 6 Παναθ. 8 (1904) 46, 64. Κάποτε βάζοντάς το χαλᾷ τὸ νόημα AB 144, 1 Ἄ! τὰ γένεια ἢ τὸ μουστάκι: ΠΕ 343, 1 Ἡ τὰ γένεια ἢ τὸ μουστάκι. Τὸ ἴδιο κι' ἔταν τὸ βγάξῃ AB 147, 76 ἀδιάφορο τί κάνει;: ΠΕ 350, 4 ἀδιάφορο! Τί κάνει;

² Ὅμοια γίνεται καὶ AB 42, 971 45, 1063 46, 1115 47, 1139, 1152, 1157 96, 12 48, 1175 50, 9, 12, 56, 214 59, 293, 294 60, 330 61, 351 74, 27 76, 72 99, 62 100, 18 149, 3, 10 κτλ.: ΠΕ 87, 3 91, 15 95, 13 96, 12 97, 9 105, 9 120, 10 125, 7, 8 131, 9 132, 4 169, 3 171, 16 221, 14 κτλ. Κάποτε ὅμως κρατᾷ τὴν παύλα AB 10, 279 15, 37, 51 18, 154 29, 523 33, 649 39, 864 κτλ.: ΠΕ 26, 3 39, 9 45, 12 64, 9 70, 15 81, 15 92, 4 κτλ. Ἄλλοτε, ἀπὸ τὶς δυὸ παύλες πού χωρίζουν μιὰ φράση κρατᾷ μόνο τὴ μιὰ AB 24, 360 47, 1152 87, 109 207, 3: ΠΕ 56, 6 96, 6 197, 13 MT 137, 3. Βάνει ἐπίσης παύλα ἐκεῖ πού ὁ Μαρκοῦς δὲν ἔχει AB 14, 2 16, 85 207, 5: ΠΕ 37, 1 42, 3 MT 135, 5.

Πολίτης¹. Νά τώρα κι' άλλα δυό ακόμα :

AB 234, 5 *Λές και ζωντάνεψαν
σάν ένα κῆμα
σιές αὔρες χύνουνε
μελωδικό.*

¹Απαραίτητη μετὰ τὸ ζωντάνεψαν ἡ ἄνω τελεία (MT 227, 5).

AB 196, 1 *Δὲν ἔβγαλ' ἕνα δάκρυ στὸν ἀέρα
μοιρολόι δὲν ἀσήκωσε κανένα*

ὅπου παραλείπεται ἡ ἄνω τελεία μετὰ τὸ δάκρυ (MT 99, 1). Ἡ ἄνω τελεία ἐξοστρακίζεται κι' ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους στίχους κι' ἔτσι δυσκολεύεται κανεὶς στὸ νόημα : AB 28, 484 30, 551 33, 662 42, 886 43, 1018 87, 136 127, 11 144, 14 156, 6. Στὸν στίχο ΠΕ 91, 18 = AB 45, 1066 *Καὶ ἀπὸ τὴν ὄψη του ἡ ζωὴ σ' ἐκείνο ἐπήγεν ὅλη* βάζει κόμμα μετὰ τὸ ἐκείνο καὶ ἀφαιρεῖ τὴν τελεία ἀπὸ τὸ τέλος. Παρόμοια λάθη ὑπάρχουν πολλά, ἐνῶ στίς ἐκδόσεις πού ἔκανε ὁ ποιητὴς λιγιστὰ μόνο παρατηροῦμε κι' αὐτὰ θὰ εἶναι σίγουρα λάθη τυπογραφικά, γιατί ὁ Μαρκοράς μέχρι σχολαστικότητος μπορούμε νὰ ποῦμε πρόσεχε στὴ στίξη². Ἀπ' αὐτὰ μερικά, ἀσήμαντα τὰ πιὸ πολλά, τὰ διορθώνει ὁ νέος ἐκδότης, ἀλλὰ ὅμως τ' ἀφήνει ὅπως τὰ ἔχει ὁ ποιητὴς³.

Τὰ στενὰ ὄρια τῆς βιβλιοκρισίαις, μὰ καὶ τῆς ὑπομονῆς τοῦ ἀναγνώστη, μᾶς ἀναγκάζουν νὰ μὴν ἀναφέρουμε ὅλα τὰ παραδείγματα σχετικὰ μὲ τὰ σφάλματα πού ἔχουμε σημειώσει καὶ πού εἶναι πάρα πολλά, πάνω ἀπ' ὅλα στὴ στίξη. Νομίζει κανεὶς πὼς ὁ ἐκδότης ὅλα τὰ σημεία τῆς στίξης τὰ ἔχει στὴ διάθεσή του νὰ τὰ κολλᾷ ἀδιάφορα ἐδῶ κι' ἐκεῖ, ὅμοια μὲ κάτι παιγνιδάκια στὰ χέρια τῶν μικρῶν παιδιῶν, πού βγάζουν σφάλους μικροὺς καὶ πέφτουν ὅπου τύχη. Τὸ θλιβερὸ τώρα συμπέρασμα ἀπὸ τὴν τόσο ἀστοχημένη ἐκδοση τούτη εἶναι πὼς ὁ ἀνυποψίαστος ἀναγνώστης—οἱ νέοι πρῶτ' ἀπ' ὅλα—πού λαχταρώντας μιὰ μουσικὴ ἀνανέωση πολυτίμου ψυχικοῦ συνδέσμου ἀπογυρεύει νὰ χαρῆ τὸν μουσικότητα αὐτὸν Ἑπτανήσιο, τὸν προικισμένο μὲ τὴν τέλεια ἀντίληψη τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς συμμετρίας, βρίσκει ἐδῶ ἕναν ποιητὴ πού οὔτε ἰδέα ἔχει κάποτε

¹ *Λίον Πολίτη*, Παραλλαγές ἀπὸ αὐτόγραφο τοῦ Μαρκορά, Ἑλληνικά 13 (1954) 178.

² Νά ἕνα παράδειγμα : ΠΕ 107, 12 *Τὴν ἄξια λύρα ἐξύγωσε, καί, τραγουδιώντας, εἶπε. Κανένα κόμμα* AB 51, 41.

³ Ὁ ἐκδότης βάνει τελεία ἢ ἄνω τελεία ἐκεῖ πού δὲν ἔχει ὁ ποιητὴς AB 48, 1194 68, 112 83, 6 171, 20 172, 4 175, 19 210 36 : ΠΕ 98, 8 151, 10 191, 6 MT 16, 12 23, 4 30, 14 145, 12. Τὸ ἴδιο, βάνει κόμμα ἐκεῖ πού ὁ Μαρκοράς τὸ παραλείπει AB 13, 378 22, 285 55, 162 κτλ. : ΠΕ 31, 7 22, 285 124, 11 κτλ. Ἄς σημειώσουμε πὼς σχετικὰ μὲ τὰ σημεία τῆς στίξης ὑπάρχει πότε πότε διαφορά μετὰ τῆς α' καὶ τῆς β' ἐκδόσεως τοῦ «Ὄρκου», λ.χ. α' ἐκδ. 49, 30 ἀπορωπητικὰ : ΠΕ 78, 4 ἄνω τελεία, α' ἐκδ. 57, 30 θαυμαστικὸ (κι' ἔτσι βγαίνει καλύτερα ἢ ἔννοια) : ΠΕ 90, 6 ἐρωτηματικὸ (τὸ ἴδιο καὶ AB 44, 1034).

για μέτρο, γεμάτο χασμωδίες, ξναν Μαρκορά, τὸ σύμβολο τοῦτο τῆς σαφήνειας, ἀσυνάρτητο, ἀλογάριαστο δλωσδιόλου, ξναν πρόδρομο μεριές μεριές τῆς ἀγέλης πάρα πολλῶν τωρινῶν μας ποετιάστων πὸ με τὴν πρόφραση τάχα τοῦ σουρρεαλισμοῦ τόσες καὶ τόσες ἀσκήμιες ἀνευθρίαστα μαστροεύουν. Καὶ ἡ εὐθύνη γιὰ μιὰ τέτοια ἀποτυχία γίνεται μεγαλύτερη πολὺ, ἂν ἔχουμε στὸ νοῦ μας πὼς δίνεται με τὴ βεβαίωση στὸν πρόλογο (σ. δ') ὅτι «ἡ πληρότητα τῆς ἐκδοσης αὐτῆς εἶναι, ὅστερ' ἀπ' τὴν πολὺχρονη καὶ ἐξαντλητικὴ ἔρευνά μου, ἀπόλυτα ἐξασφαλισμένη». Παρόμοια ψεγάδια παρατηροῦμε καὶ σ' ἄλλες ἐργασίες τοῦ ἴδιου ἐρευνητῆ, ὅπως ἴσως μᾶς δοθῆ εὐκαιρία νὰ δεῖξουμε σὲ ἄλλες βιβλιοκρισίες.

X. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ

[Τὰ ἴδια λάθη, καὶ περισσότερα ἀκόμα, φυσικὸ εἶναι νὰ συναντοῦμε καὶ στὴ δημοσίευση τῶν ἰταλικῶν ποιημάτων, AB 359-370. Καὶ εἶναι κρίμα, γιὰ τὰ λιγιστὰ αὐτὰ ἰταλικά ποιήματα τοῦ Μαρκορά (σονέτα τὸ περισσότερο), γραμμένα γιὰ διάφορα περιστατικά, κυρίως γιὰ γάμους φιλικῶν προσώπων, ἔχουν ἰδιαίτερη χάρη. Τὸ κείμενο σὲ πολλὰ εἶναι τόσο χαλασμένο, πὸ δὲ βγαίνει νόημα' ἄλλοῦ λαίπει, καθὼς φαίνεται, μιὰ λέξη καὶ χαλᾷ τὸ μέτρο' ἀλλὰ πὸ πολλὰ εἶναι τὰ λάθη, τυπογραφικά ἢ ἄλλα, στίς λέξεις καὶ στὴ στίξη. Σημειώνουμε τίς περιπτώσεις ὅπου ἡ διόρθωση εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ (πρῶτη ἢ λαθεμένη γραφή, δευτέρα ἢ διορθωμένη): Σελ. 359 σονέτο γιὰ Zannini 7 scorce: scorse 10 nelòde: melode σ. 361 σονέτο Σκαρμαγκᾶ, τίτλος questi: questi 8 lo colgo: li colgo σ. 362, 1 stendor: stender σ. 362, 3 oné: ove Σονέτο ai genitori 3 scمبرerà: sembrerà 7 nembli: nembli 11 rigugio: ?? 12 tede: ?? σ. 362 σονέτο Ἰταλῶν ἐθελοντῶν 11 patria: potria 12 e morir: a morir σ. 363 Pio Ciuti 4 la questo: su questo (?) 7 si: si σ. 364 Τὸ σονέτο πρὸς τὴ γυναίκα του, ἂν εἶναι δικό του (δὲ ἐκδότης μᾶς πληροφορεῖ πὼς κυκλοφόρησε ἀνώνυμα), τότε εἶναι βαλμένο στὸ στόμα τῆς ἀδερφῆς της 1 gloja: gioia 2 suora: suora, 3 di: di 6 de'desiato: de' desiato 7 ὁ στίχος ἄμετρος 9 pianta: pianto 11 ciglia, : ciglia Σονέτο Λαθράνου 3 ritorno: ritorno 6 λαίπει: μιὰ λέξη ἴσως più d'ogni fior? 13 amista: amista σ. 365 Σονέτο Fl. Mirabilis 6 de fratelli: de' fratelli 14 salo: solo σ. 366 τίτλος ollaggio: omaggio I 11 inderno: indarno 12 ?? 13 avel: Avel (?) σ. 367 Inno τίτλος egregio 11 satto: santo 14 nuziol: nuzial 17/18 messaggiera. Dell': messaggiera dell' 20 tuo, : tuo 21 Drirrò: Drizzò — e le ritorno: ? 23 tu dè, : tu de' 31 angio letto: angioletto σ. 368 Olga Valaoriti 4 così: così σ. 369 Adorata Mamma 7 net: nel 9 si: si 11 figlia: figli Sonetto 4 li piacque: ti piacque 7 che: chè 10 pou, siùspetto: più, sospetto 13 collei: colei 14 natermo: materno σ. 370 Sonetto 11 alcun: alcun. ΔΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ]

Johannes Th. Kakridis, Homeric Researches. Lund 1949. [Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, XLV]. 8ο Σελ. 168.

Τὸ βιβλίον κατὰ τὸ κύριον αὐτοῦ μέρος εἶναι μετάφρασις εἰς τὴν ἀγγλικὴν μετὰ ἐλαφροτάτων μεταβολῶν διαφόρων πραγματειῶν, σχετικῶν πρὸς τὴν Ἰλιάδα, τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς ἐδημοσίευσεν ἑλληνιστὶ ἐν ἔτει 1944 ὑπὸ τὸ αὐτὸν τίτλον «Ὀμηρικὲς ἔρευνες». Αἱ πραγματεῖαι εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: 1) Μελεάγρεια (Meleagrea), 2) Ἑκτόρεια (Hectorea), 3) Πατρόκλεια (Patroclea), 4) Ἡ παράδοσις τῆς Νιόβης στὸ Ω (The myth of Niobe in Ω). Εἰς ταύτας προσέθηκεν ὡς πέμπτην τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Elements of popular style in Homer's poetry». Ἀκολουθοῦν τὰ καὶ ἑλληνιστὶ δημοσιευθέντα παραρτήματα, 1) Ἡ ἱστορία τοῦ Μελεάγρου σὲ σημερινὰ παραμύθια (The Meleager-story in modern folk-tales), 2) Κόρεσος καὶ Καλλιρόη (Coresus and Callirhoe). Εἰς ταῦτα ὡς τρίτον παράρτημα προσετέθη τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «The motif of Intaphernes' wife and the ascending scale of affection». Τοῦ βίου ἔργου προτάσσεται εἰσαγωγή, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν κρατούσων ἐν τῇ ὁμηρικῇ ἐρεύνη μεθόδων ἀναπτύσσει τὴν ἰδίαν, τὴν ὁποίαν ὀνομάζει *νεοαναλυτικὴν* (neo-analytical).

Τὸ ἔργον διακρίνει πλήρη γνώσις τῶν ὁμηρικῶν προβλημάτων, μεγάλη ἀναλυτικὴ καὶ κριτικὴ δξύνοια καὶ οὐχὶ συνήθης συνδυαστικὴ δύναμις. Ἀκριβῶς ὅμως αἱ ἀρεταὶ αὐταὶ τοῦ συγγραφέως, ἐνέχουσαι τινα ὑπερβολήν, παρασύρουσιν αὐτὸν πολλακίς εἰς πορίσματα ἐπισφαλῆ.

Ἐς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν. Ὁ συγγραφεὺς πιστεύων ἀπολύτως εἰς τὴν ἐνότητα τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων, ἤτις προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς ποιητοῦ, θεωρεῖ τὰς χρησιμοποιηθείσας ὑπὸ τῶν χωριζόντων μεθόδους ὡς μὴ δυναμένας νὰ δηγῆσου εἰς θετικὰ συμπεράσματα· ἐνῶ δὲ ἀναγνωρίζει τὰς ὑπὸ τῶν ἐνωτικῶν παρασχεθείσας ὑπηρεσίας ὡς πρὸς τὸν ἔλεγχον τῶν μεθόδων καὶ τῶν πορισμάτων τῶν χωριζόντων, νομίζει ὅτι καὶ αὐταὶ δὲν ἀποτελοῦν θετικὴν συμβολήν εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ὁμηρικῆς τέχνης. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀναζητεῖ ἄλλην ἀναλυτικὴν μέθοδον, ἀπηλλαγμένην τῶν ἐλαττωμάτων τῆς παλαιᾶς ἀναλυτικῆς μεθόδου τῶν χωριζόντων. Συγχρόνως ἐκφράζει τὴν βαθμηδὸν μορφωθείσαν πίστιν του, ὅτι, διὰ νὰ λυθοῦν ὀρισμένα ὁμηρικὰ προβλήματα, εἶναι ἀναγκαῖα ἡ συστηματικὴ σπουδὴ τοῦ δημόδου νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς ἕλας αὐτοῦ τὰς ἐκδηλώσεις, πρᾶγμα τὸ ὅποιον δὲν ἔγινεν ὑπὸ τῶν ξένων ἐπιστημόνων, προφανῶς διότι δὲν ἦτο εὐκολὸν δι' αὐτούς. Προχωρῶν ἐλέγχει τὰ κριτήρια τῆς παλαιᾶς μεθόδου τῶν χωριζόντων, ἤτοι τὰς ἀνακολούθιας καὶ ἀντιφάσεις μεταξὺ διαφόρων ἐπει-

σοδίων τῶν ἐπῶν, τὰς γλωσσικὰς διαφοράς, τὸ ὕφος καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, ὕλικῶν καὶ πνευματικῶν, καὶ τέλος τοὺς ἐπαναλαμβάνον-
 μένους στίχους. Ἐλέγχει ἕμῳ καὶ τὴν γνώμην τῶν νεωτέρων ἐνωτι-
 κῶν, ὅτι ἡ ἀνίχνευσις τῶν πηγῶν τοῦ Ὅμηρου δὲν εἶναι δυνατὴ. Συμ-
 φωνεῖ μέχρι τινὸς πρὸς τὰς γνώμας τοῦ Nilsson, ὅτι αἱ ἀρχαὶ τῆς ἐλλη-
 νικῆς ἐπικῆς ποιήσεως κεῖναι εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, δὲν συμ-
 φωνεῖ ἕμῳ πρὸς τὴν γνώμην αὐτοῦ, ὅτι κύριος σκοπὸς τῆς ἐρεύνης
 πρέπει νὰ εἶναι: τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπτύξεως τῆς ποιήσεως ταύτης καὶ
 τῆς ἀρχῆς αὐτῆς. Ὁ συγγραφεὺς πιστεύει ὅτι διὰ τὸν σπουδάζοντα τὴν
 λογοτεχνίαν ἢ ἔρευνα τῶν ἀμέσων πηγῶν τοῦ Ὅμηρου ἔχει τὴν αὐτὴν
 σπουδαιότητα μὲ τὴν ἔρευναν τοῦ ἐπικοῦ ἐν γένει προβλήματος. Μόνον,
 λέγει, ἂν δυνηθῶμεν νὰ διακρίνωμεν τί ἀνήκειν εἰς τὴν παλαιότεραν ἐπι-
 κὴν παράδοσιν καὶ τί ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Ὅμηρου, δηλαδὴ μόνον ἂν
 δυνηθῶμεν νὰ μάθωμεν πῶς οὗτος ἀνέπλασε τὴν ὕλην τῆς παραδόσεως
 ταύτης καὶ πῶς ἀπετύπωσεν εἰς αὐτὴν τὴν ἰδίαν μεγαλοφυΐαν, τότε καὶ
 μόνον ὑπάρχει ἐλπίς νὰ ἔλθωμεν εἰς κάποιαν ἐπαφὴν μὲ τὴν προσωπι-
 κότητα τοῦ ποιητοῦ. Κατὰ ταῦτα ἡ λογοτεχνικὴ ἀνάλυσις τῶν παραδε-
 δομένων κειμένων πρέπει νὰ λάβῃ θέσιν παρὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν καὶ
 μυθολογικὴν ἔρευναν. Μόνον δι' αὐτῆς θὰ δυνηθῶμεν νὰ εἰσδύσωμεν εἰς
 τὸ σκότος, τὸ ὅποιον καλύπτει τὴν προομηρικὴν ἐπικὴν ποίησιν, καὶ
 νὰ κατανοήσωμεν τὸ δημιουργικὸν ἔργον τοῦ ποιητοῦ. Ἡ λογοτεχνικὴ
 ἕμῳ αὕτη ἀνάλυσις κατὰ τὸν συγγραφέα πρέπει νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένη
 τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῆς παλαιότερας, νὰ ἀποβλέπῃ εἰς ἄλλους σκοποὺς
 καὶ νὰ στηρίζεται εἰς ἄλλα κριτήρια.

Ἡ νεοαναλυτικὴ μέθοδος, τὴν ὁποῖαν προβάλλει ὁ συγγραφεὺς,
 πρέπει πρῶτον νὰ ὁρμᾶται ἐκ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι τὰ ὀμηρικὰ ἔπη
 εἶναι ἐνότητες, προϋποθέτουσαι ἴδιον ἐκάστη ποιητὴν. Προσπαθεῖ καὶ
 αὕτη νὰ διακρίνῃ πηγὰς καὶ πρότυπα τοῦ Ὅμηρου, ἀλλὰ κύριος αὐτῆς
 σκοπὸς εἶναι νὰ ἐννοήσῃ αὐτὸν τοῦτον τὸν Ὅμηρον, νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν
 τέχνην καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας ὅπως πα-
 ρεδόθησαν εἰς ἡμᾶς. Τριουτοτρόπως ὁ συγγραφεὺς πιστεύει ὅτι ἡ νέα
 μέθοδος συνδιαλλάσσει τὰς ἀντιμαχομένας μερίδας, τοὺς χωρίζοντας καὶ
 τοὺς ἐνωτικούς, καὶ γεφυρώνει τὸ μεταξὺ αὐτῶν χάσμα.

Ὡς κριτήριον ἢ νεοαναλυτικὴ μέθοδος χρησιμοποιεῖ οὐχὶ τὰς λογι-
 κάς, ὅπως ἡ παλαιά, ἀλλὰ τὰς ποιητικὰς ἀντιφάσεις. Τὰ συναπαρτίζοντα
 ἐν ἐπεισόδιον στοιχεῖα δέον νὰ τείνουν πρὸς τὸ αὐτὸ τέλος, τὸ ἐπιβε-
 βλημένον ὑπὸ τῆς θέσεως, ἣν ἔχει τὸ ἐπεισόδιον ἐν τῷ συνόλῳ. Ἐὰν διὰ
 τῆς τοιαύτης ἀναλύσεως εὑρεθῇ ὅτι ἐν ἡ πλείονα τῶν στοιχείων ἢ θε-
 μάτων (μοτίβων) τοῦ ἐπεισοδίου συγκρούεται πρὸς τὸ ποιητικὸν σχέδιον
 αὐτοῦ, τότε δυνάμεθα νὰ ὑπονοήσωμεν ὅτι ἔπισθεν τῆς ὀμηρικῆς ποιή-

σεως κρύπτεται παλαιότερον πρότυπον, τοῦ ὁποίου τὰς λεπτομερείας δὲν ἠδυνήθη ὁ Ὅμηρος νὰ ἀφομοιώσῃ εἰς τὸν νέον κύκλον. Πρέπει δηλ. νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ἔτι, ὁσάκις ὁ ποιητὴς δημιουργεῖ τι ἐντελῶς νέον, ἢ ἐπιτυχία εἶναι ἀσφαλεστέρα, ὁσάκις ὁμοῦ παραλαμβάνει ἐκ παλαιότερων ἐπικῶν ποιημάτων, ἢ ἀνάπλασις καὶ προσαρμογὴ τῶν παραλαμβανόμενων εἰς τὸ νέον ποιητικὸν περιβάλλον δὲν εἶναι πάντοτε πλήρης καὶ ἐπιτυχής. Τὰ ἀπροσάρμοστα ταῦτα στοιχεῖα (loci rudimentales) ἀποτελοῦν τεκμήρια τῆς ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ χρησιμοποίησεως παλαιότερων, ἀλλοτρίων ἀρχικῶς πρὸς τὸ ἴδιον ποίημα, ἐπικῶν στοιχείων. Ὁ συγγραφεὺς πιστεύει ὅτι ἡ προτεινομένη ὑπ' αὐτοῦ μέθοδος παρουσιάζει ἀπέναντι τῶν παλαιότερων τὸ πλεονέκτημα, ὅτι ἐπιτρέπει νὰ διατηρωμεν τὴν πίστιν εἰς τὴν μεγαλοφυΐαν τοῦ ποιητοῦ, ἣτις ἀνανεοῦται, ὁσάκις ἐξετάζομεν μετὰ προσοχῆς τὸ ἔργον του.

Ἐνῶ δηλ. οἱ μὲν χωρίζοντες ἐθήρευον δείγματα μικρᾶς ποιητικῆς δεξιότητος ὡς τεκμήρια παλαιότερων ἀνεξαρτήτων ἀσμάτων, οἱ δὲ ἐνωτικοὶ ἔβλεπον ἓνα μόνον δημιουργόν, δημιουργήσαντα ἐκ τοῦ μηδενός, ἢ νεοανάλυσις ἀποκαλύπτει ποιητὴν ἀληθῶς μέγαν, ὅστις ἀδιστακτικῶς δανειζεται ἀπὸ παλαιότερα πρότυπα πλούσιον ὕλικόν, θέματα, ἐνεργείας, λόγους, ἐπεισόδια κτλ., τὰ ὁποῖα ὁμοῦ δὲν ἐνσωματώνει ἀπλῶς εἰς τὸ ἔργον του δίκην συμπληροῦ, ἀλλὰ τὰ μεταφέρει εἰς ἄλλους χαρακτήρας καὶ μύθους, οὐ μόνον ἀναχωνεύων αὐτά, ἀλλὰ καὶ βαθύνων τὸ ἠθικὸν αὐτῶν βάθος καὶ ἐκμεταλλεόμενος λανθανούσας ἢ ἀσυνήθεις δυνατότητας καὶ προσδίδων εἰς τὴν ὕλην δραματικώτερον χαρακτήρα. Τὸ ὅτι διαφεύγουν αὐτὸν σποραδικῶς στοιχεῖα ἀπροσάρμοστα εἶναι δι' ἡμᾶς ὠφέλιμον, διότι ἐξ αὐτῶν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν τὴν ἔκτασιν καὶ πρὸ πάντων τὴν φύσιν τῆς ἐξαρτήσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν προδρόμων του.

Ἡ παρατήρησις τοῦ συγγραφέως, ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ ἔρευνα πρέπει νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρμόζουσαν εἰς αὐτὴν θέσιν παρὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν καὶ μυθολογικὴν, εἶναι ὀρθοτάτη, ὀρθὴ δ' ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ γνώμη, ὅτι πᾶσα ἀνάλυσις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν πρέπει νὰ ὀρμᾶται ἐκ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦν ἐνιαῖα ποιητικὰ δημιουργήματα. Ὅρθά ἐπίσης εἶναι τὰ λεγόμενα κατὰ τῆς ὀρθολογικῆς μορφῆς τῆς ἀναλύσεως, ἣτις μυωπάζουσα πρὸς τὴν ὕψην τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως καὶ τὰ τεχντροπικά της μέσα εὐρίσκει ἀντιφάσεις καὶ ἀνακολουθίας, αἵτινες λογικῶς μὲν εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ὑπάρχουν, ποιητικῶς ὁμοῦ εἶναι ἀνυπόστατοι, ὀρθῶς δ' εἰς τοῦτο λαμβάνει ὡς ἐπίκουρον τὴν δημῶδη νεοελληνικὴν ποίησιν, ἢ ὁποῖα ἐν τῇ τεχντροπίᾳ της παρουσιάζει πολλὰ τὰ λογικῶς παράλογα, τεχντροπικῶς ὁμοῦ ἐρμηνεύσιμα καὶ ὀρθά. Παρατηροῦμεν μόνον ὅτι τὸ ἐκ τῆς συγχρόνου δημῶδους ποιήσεως παρατιθέμενον καὶ ἀναλυόμενον παράδειγμα δὲν εἶναι τὸ κατάλληλον, διότι

πρόκειται περί συμπεφυρμένης καὶ ἄλλως ἡλλοιωμένης παραλλαγῆς. Ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέως, ὅτι κριτήριον τῆς ἀναλύσεως δὲν πρέπει νὰ εἶναι αἱ λογικαί, ἀλλ' αἱ ποιητικαὶ ἀντιφάσεις, εἶναι κατ' ἀρχὴν ὀρθή, νομίζω ἔμως ὅτι δὲν πρέπει νὰ παραμελῶνται καὶ αἱ λογικαί, δσάκις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῶσι τεχνοτροπικῶς. Τὸν ἀφορισμὸν τοῦ συγγραφέως, ὅτι ὀπισθεν τῶν ἀντιφάσεων κρύπτονται παλαιότερα πρότυπα, τῶν ὁποίων τὰς λεπτομερείας δὲν ἠδυνήθη ὁ Ὅμηρος νὰ ἀφομοιώσῃ, εὐρίσκω ὑπερβολικόν. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι μέχρι τοῦ Ἀριστάρχου ἢ παράδοσις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, προφορικῆ καὶ γραπτῆ, ὑπῆρξεν ἄρκετὰ ρευστή, ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν καὶ νεώτεραι προσαρμογαί, ταραξασαὶ τὴν ἐνιαίαν τοῦ ἔπους μορφήν. Ἐν τῷ συνόλῳ ἢ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως μέθοδος δὲν ἀπέχει πολὺ τῆς χρησιμοποίησιν ὑπὸ τοῦ Mülder, σημαντικωτάτη ἔμως εἶναι ἡ ὑποδεικνυομένη προσθήκη τῆς χρησιμοποίησεως καὶ τῆς δημώδους νεοελληνικῆς ποιήσεως καὶ τῶν ἐκ τῆς ὕψης καὶ τῆς τεχνοτροπίας αὐτῆς δεδομένων παρὰ τὴν παλαιὰν προκατάληψιν τοῦ Wilamowitz κατὰ τῶν λαογράφων.

Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν ὁ συγγραφεὺς προχωρῶν ἐφαρμόζει τὴν μέθοδόν του εἰς μερικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἤδη κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τῆς παλαιότερας ἀναλύσεως θεθειμένα. Καὶ πρῶτον ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς Μελεαγρίδος. Ἦδη ὁ Finsler καὶ ὁ Mülder ἐξέφρασαν τὴν γνώμην, ὅτι τὸν μῦθον τοῦ Μελεάγρου, τὸν ὁποῖον ὁ Ὅμηρος θέτει ὡς παράδειγμα εἰς τὸ στόμα τοῦ Φοῖνικος κατὰ τὴν πρὸς τὸν Ἀχιλλεῖα πρεσβείαν, παρέλαβεν ἐκ παλαιότερου τινὸς ἔπους, ἀναφερομένου εἰς τὸν Μελέαγρον, αὐτὸς δ' ὁ συγγραφεὺς ἐπανειλημμένως ἐπραγματεύθη περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος. Δεύτερον ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τοῦ λεγομένου χόλου τοῦ Πάριδος ἐν τῷ Ζ τῆς Ἰλιάδος, τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ ἀπησχόλησε τοὺς παλαιότερους. Ὁ συγγραφεὺς καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εὐρίσκει παράλληλα πρὸς τὴν μῆνιν τοῦ Μελεάγρου στοιχεῖα καὶ δέχεται καὶ ἐδῶ ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ Ὁμήρου. Δὲν περιορίζεται ὁμῶς εἰς τὸ πρόβλημα αὐτὸ καὶ μόνον, ἀλλὰ προχωρῶν καὶ περαιτέρω εὐρίσκει ἀντιστοιχίαν μεταξὺ Μελεαγρίδος καὶ Ἰλιάδος καὶ εἰς τὴν προσωρινὴν ἀποχώρησιν τοῦ Ἔκτορος ἀπὸ τῆς μάχης, εἰς τὴν συνάντησιν αὐτοῦ μὲ τὴν Ἀνδρομάχην καὶ τὸν ἀποχαιρετισμὸν αὐτῆς καὶ ἄλλα τινά.

Ὁ συγγραφεὺς προχωρῶν καὶ περαιτέρω ἀναζητεῖ πάντοτε τὰ πρότυπα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ὅμηρος. Ἐξετάζων διὰ τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου τὴν σκηνὴν τῶν Νηρηίδων εἰς τὸ Σ τῆς Ἰλιάδος ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι αὕτη προέρχεται ἐκ προομηρικῆς τινος Ἀχιλλεΐδος, ὅπως καὶ ἡ περιγραφή τῆς κηδείας τοῦ Πατρόκλου. Προσπαθῶν δὲ νὰ προσδιορίσῃ καλύτερον τὸ περιεχόμενον τῆς παλαιᾶς αὐτῆς Ἀχιλλεΐδος δέχεται ὅτι αὕτη ἔχει σχέσιν καὶ μὲ τὴν Αἰθιοπίδα. Εἰς τὴν

περί τοῦ μύθου τέλος τῆς Νιόβης πραγματεῖαν ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζων τὰ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου λεγόμενα ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν περὶ ἀπολιθώσεως τῆς ἡρωϊδος παράδοσιν ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Ὀμηρος διέπλασε κατὰ τὸ δοκοῦν τὴν παράδοσιν, ἵνα δημιουργήσῃ τὸ ἀπαιτούμενον διὰ τὴν ποίησιν τοῦ παράδειγμα.

Δὲν εἶναι δυνατόν εἰς τὸ στενὸν πλαίσιον μιᾶς βιβλιοκρισίας νὰ ἐξετασθῶσιν αἱ καθ' ἕκαστον γνώμαι τοῦ συγγραφέως, αἱ ὁποῖαι, ὡς εἶπομεν, ἀναφέρονται εἰς προβλήματα, πραγματικὰ ἢ μῆ, τεθέντα καὶ συζητηθέντα ἐπανελημμένως ὑπὸ τῆς παλαιότερας ἀναλύσεως. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ εἴπῃ γενικῶς ὁ ἀναγνώστης, ἕστις πιστεύει εἰς τὴν ἐνότητα τῶν ἐπῶν καὶ τὴν μεγαλοφυΐαν τοῦ ποιητοῦ των, εἶναι ὅτι ἡ κριτικὴ δξύνουα τοῦ συγγραφέως καὶ ἡ μεγάλη αὐτοῦ ἐξοικείωσις πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς παλαιότερας ἀναλύσεως τεθέντα προβλήματα ἐνέπλεξαν αὐτὸν εἰς τὰ ἀρχαιοεἰδη καὶ λαθρινθώδη δίκτυα αὐτῆς, ἀπὸ τὰ ὅποια δὲν δύναται νὰ ἀπαλλαγῇ διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν ἐπεισοδικῶν ἀσμάτων τῆς παλαιότερας θεωρίας διὰ τῶν ὑπονοουμένων ἢ πλαττομένων ἀμαρτύρων ποιητικῶν πηγῶν καὶ προτύπων τῆς ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς προομηρικῆς ποιήσεως. Ἀκολουθῶν τὴν γνώμην τοῦ Cauer, ὅστις, δεχόμενος τὰ περὶ Μελεαγρίδος πορίσματα τοῦ Milder, ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ὅλον σχέδιον τῆς Ἰλιάδος στηρίζεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου ταύτης καὶ ὅτι τόσον καλύτερον ἐννοεῖ κανεὶς αὐτὴν, ὅσον περισσότερον ἐπεκτείνει τὴν σύγκρισιν εἰς τὰ καθ' ἕκαστον¹, ἐπεκτείνει πράγματι τὴν ἀνάλυσιν αὐτοῦ καὶ εἰς λεπτομερείας καὶ ἀνάγει τόσα στοιχεῖα αὐτῆς εἰς τὸ ὑποτιθέμενον, ἀλλὰ μὴ μαρτυρούμενον, προομηρικὸν ἔπος, ὥστε ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ὀμήρου ὑποβιβάζεται εἰς ἀπλὴν μίμησιν καὶ ταύτην ἀντιφατικὴν καὶ ἀνακόλουθον. Νομίζω ὅτι τοιαῦται ἀναλύσεις ἀντὶ νὰ μᾶς φέρουν πλησιέστερον πρὸς τὸν ποιητὴν, ὅπως πιστεύει ὁ συγγραφεὺς, μᾶς ἀπομακρύνουν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀπ' αὐτοῦ καὶ τοῦ πραγματικοῦ τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον μᾶς ἐκκληροδότησεν ἡ ἀρχαία παράδοσις. Ἐπειτα διὰ παρομοίων πορισμάτων νομίζω ὅτι ὀλόκληρος ὁ Τρωϊκὸς μῦθος μὲ τὰς ἡρωϊκὰς του μορφὰς καὶ τὰς περιπετείας του παύει νὰ ἔχῃ ἴδιον μυθικὸν περιεχόμενον, παύει νὰ ἔχῃ ἴδιαν ὑπόστασιν, διαλυόμενος εἰς πλάσματα τῶν ποιητῶν. Οἱ παλαιότεροι ἀναλυταί, πιστεύοντες εἰς τὴν ὑπαρξίν λαϊκῶν ἐπεισοδικῶν ἀσμάτων, διετήρουν τοῦλάχιστον τὴν ἀρχαίαν λαϊκὴν πίστιν εἰς πρόσωπα καὶ πράγματα, ἔστω καὶ μυθικά, ἐνῶ ἡ νεωτέρα ἀνάλυσιν κινδυνεύει νὰ ἐξανεμίση τελείως αὐτὴν καὶ νὰ τὴν ἀντικαταστήσῃ διὰ ποιητικῶν πλάσμάτων, μιμουμένων πότε τὸν ἕνα καὶ πότε τὸν ἄλλον προτροϊκὸν μῦθον. Ἡ ἀναζήτησις τῶν πηγῶν εἰς ἕκαστον λογοτεχνικὸν ἔργον ἀσφαλῶς συντε-

¹ P. Cauer, Grundfragen der Homerkritik². Leipzig 1923, σ. 265.

λεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἠθικολογικῆς ἐργασίας τοῦ συγγραφέως. Ἐταν ὁμως κανεὶς προχωρήσῃ εἰς ὑπερβολὴν καὶ ἀντὶ τὰ εὖρη πλάττη, καταντᾷ δι' ἄλλης ὁδοῦ εἰς τὰ κακὰ τῆς παλαιότερας ἀναλύσεως, τὰ ὁποῖα προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγῃ.

Πολὺ σπουδαιότεραι ἀπὸ τὴν ἀνίχνευσιν τῶν προομηρικῶν προτύπων εἶναι αἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως ἐπὶ τῶν δημωδῶν στοιχείων ἐν τῇ ἠθικῇ ποιήσει. Ὅσονδῆποτε μεγάλη καὶ ἂν εἶναι ἡ προσωπικότης τοῦ ποιητοῦ, ὅστις συνέθεσε τὰ ἠθικά ἔπη, ἡ ἠθικὴ ποίησις ἐν τῷ συνόλῳ τῆς παρουσιάσει ὅλας σχεδὸν τὰς τεχνολογικὰς ἰδιορρυθμίας τῆς δημώδους ποιήσεως, τοῦλάχιστον τῆς νεοελληνικῆς. Αἱ τεχνολογικαὶ αὗται ἰδιορρυθμίαι ἐνέχουσι πολλάκις πολὺ τὸ παράλογον, ἐὰν κριθῶσι μὲ τὸ μέτρον τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὅστις ἐπικρατεῖ εἰς τὴν λογίαν ποίησιν. Οἱ παλαιότεροι ἀναλυταί, μὴ ἔχοντες ἰδέαν τῶν τεχνολογικῶν τούτων παραλόγων, πολλάκις εἰς πολλὰ προσέκρουσαν ἠθικά χωρία ἢ ἐπεισόδια, τὰ ὁποῖα, ἀνίκανοι ἐν τῷ ὀρθολογισμῷ των νὰ ἐνοήσουν τεχνολογικῶς, εἴτε κακῶς ἢ ἠρμήνευσαν εἴτε ἀπεκήρυξαν ὡς νόθα ἢ παρεμβλήματα ἢ ἀντιφάσεις ἢ ἀδεξιότητος ἢ καὶ ἀνοησίας ἀκόμη τοῦ ποιητοῦ. Νομίζω ὅτι ὁ νέος δρόμος, τὸν ὁποῖον ὑποδεικνύει ὁ συγγραφεὺς καὶ τὸν ὁποῖον ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ ἠκολούθησα καὶ ἐγὼ αὐτὸς εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς κατασκευῆς τῆς ἀσπίδος τοῦ Ἀχιλλέως¹, ὅχι μόνον εἶναι ὀρθός, ἀλλὰ καὶ ὅτι, καλῶς ἀκολουθούμενος, θὰ ἄρῃ πολλὰ ἐμπόδια, εἰς τὰ ὁποῖα προσέκοψε καὶ προσκόπτει μέχρι σήμερον ἡ ἠθικὴ ἀνάλυσις, καὶ θὰ μᾶς φέρῃ πράγματι πλησιέστερον εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ ποιητοῦ καὶ τῆς τέχνης του. Πλὴν τούτου καὶ ἡ γνώσις τοῦ βίου καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ νέου ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὰ ὁποῖα παρ' ὅλας αὐτοῦ τὰς περιπετείας κατὰ τὸν τρισημιετῆ ἱστορικὸν του βίον ἐξακολουθοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον νὰ παραμένουν τὰ ἴδια, θὰ κάμῃ καὶ τοὺς ξένους φιλόλογους νὰ ἐνοήσουν μερικᾶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι δι' αὐτοὺς μὲν εἶναι παράδοξοι καὶ ἀκατανόητοι, διὰ τὸν Ἕλληνα ὁμως ἐρμηνευτὴν αὐτονόητοι. Ἐννοεῖται ὁμως ὅτι, διὰ τὰ εἶναι τὰ πορίσματα τοῦ τοιούτου παραλληλισμοῦ δημώδους καὶ ἠθικῆς ποιήσεως ἀσφαλῆ, πρέπει νὰ προηγηθῇ σοβαρὰ μελέτη ἀμφοτέρων, διότι εἰς τὸν δρόμον τοῦτον τὰ προχειρολόγηματα εἶναι πολὺ εὐκόλα. Ἐπὶ πλέον εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν καὶ αἱ ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως ἀλλοιώσεις, αἵτινες εἶναι πολὺ διάφοροι τῶν ἐκ τῆς γραπτῆς. Λέγω εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις, διότι πιστεύω ὅτι καὶ τὰ ἠθικά ἔπη παρὰ τὴν ὑποτιθεμένην πρώϊμον αὐτῶν καταγραφὴν, παρέχουν δείγματα σαφῆ μακρᾶς προφορικῆς παραδόσεως.

¹ Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Ὁμηρικὰ καὶ ἠσιόδεια. Μνημόσυνον Γ. Παππαδάκη (Ἔπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τόμ. Γ', 1950), σ. 363 κέ.

Εἰς τὸ ὑπ' ἄρ. I ἐπίμετρον ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὴν παράδοσιν τοῦ Μελεάγρου εἰς νεώτερα παραμύθια. Συνεκέντρωσεν ἄρκετον ὕλικόν, ἑλληνικόν καὶ ξένον, καὶ προβαίνει ἐν τέλει εἰς τὸν καταρτισμὸν γενεαλογικοῦ στέμματος τῶν διαφόρων παραλλαγῶν. Ἡ ἐργασία τοῦ συγγραφέως εἶναι ἀξιοσημείωτος καὶ πολὺ διδακτικὴ, ἰδίᾳ διὰ τοὺς χρησιμοποιοῦντας τὴν ἐντελῶς μηχανικὴν πλέον καταστάσαν γεωγραφικο-ιστορικὴν μέθοδον τῶν Φιλλανδῶν. Εἰς ὅ,τι δὲν δύναμαι νὰ συμφωνήσω εἶναι ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος μῦθος ἤτο ἤδη διαδεδομένος εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ κατὰ τὴν προομηρικὴν ἀρχαιότητα. Οἱ μῦθοι καὶ αἱ παραδόσεις καὶ τὰ παραμύθια καὶ τὰ ἄσματα δὲν φύονται ὁμοιομόρφως καὶ αὐτομάτως εἰς ὅλα τὰ σημεῖα τῆς γῆς. Κάπου δημιουργοῦνται καὶ ἐκεῖθεν διαδίδονται. Ὁ περὶ δαυλοῦ μῦθος συνάπτεται εἰς τὴν ἀρχαιότητα σταθερῶς πρὸς τὸν Μελεάγρον καὶ ἐντοπίζεται εἰς τὴν Καλυδῶνα, ἐχρησιμοποιήθη δ' ἐνωρὶς ὑπὸ τῆς λογοτεχνίας, ἢ ὁποῖα τὸν κατέστησε καὶ πανελλήνιον. Ἡ διάδοσις αὐτοῦ ὑπὸ ἐμπόρων καὶ ναυτῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος δὲν εἶναι μὲν ἀπίθανος, ἀλλ' εἶναι ἀνιστόρητος. Ὁ μῦθος τοῦ δαυλοῦ δὲν ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ναυτικῶν μύθων· εἶναι μῦθος καὶ ἐκ φύσεως καὶ ἐκ λογοτεχνικῆς χρησιμοποίησεως κατ' ἐξοχὴν τραγικός, ἢ δὲ διάδοσις τῶν τραγικῶν μύθων καθ' ὅλην τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν οἰκουμένην καὶ τοὺς πρὸς αὐτὴν γειτνιάζοντας βαρβάρους ἐγένετο, ὥπως προκύπτει ἐξ ἱστορικῶν εἰδήσεων, κυρίως διὰ τῶν ὄρχηστῶν, οἱ ὅποιοι δὲν ἔψαλλον τὰ χορικά τῶν τραγωιδιῶν, ἀλλ' ἐμιμοῦντο ὁλόκληρον τὸ δράμα κατ' ἰδίαν διασκευὴν καὶ ἴδιον ἄσμα. Ὅτι δὲ ὁ μῦθος τοῦ Μελεάγρου καὶ τῆς Ἀλθαίας περιελαμβάνετο εἰς τὸ δράματολόγιον τῶν ὄρχηστῶν μαρτυρεῖται ρητῶς ὑπὸ τε τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τοῦ Λιβανίου, τῶν εἰδικῶς περὶ τῆς ὄρχήσεως γραψάντων¹.

Εἰς τὸ ὑπ' ἄρ. II ἐπίμετρον ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται περὶ τοῦ μύθου τοῦ Κορέσου καὶ τῆς Καλλιρόης, κατὰ τὸν ὅποιον ὁ Κόρεσος ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συμβαίνει εἰς τὸν μῦθον τῆς Ἀλκῆστιδος θυσιάζεται ὑπὲρ τῆς ἐρωμένης του. Ὁ συγγραφεὺς εὕρισκε ἀναλογίαν μεταξὺ τοῦ μύθου τοῦ Κορέσου καὶ τοῦ μύθου τοῦ Χρύσου εἰς τὴν Ἰλιάδα, ἢ ὁποῖα κατὰ τὴν γνώμην μου εἶναι ἐπισηφαλῆς, διορθοῖ δὲ τὸ κείμενον τοῦ Παυ-

¹ Ὁ συγγραφεὺς ἀναφερόμενος εἰς τὴν γνώμην μου ἐκ παραδρομῆς ἴσως ἔγραψεν (σ. 137) ὅτι ἀποδίθη τὴν διάδοσιν τῶν τραγικῶν μύθων εἰς τοὺς τραγικούς καὶ τοὺς ὄρχηστὰς, οἱ ὅποιοι περιώδευον τὴν Ἀνατολὴν ἀπαγγέλλοντες τὰ διαλογικὰ μέρη καὶ ψάλλοντες τὰ χορικά. Τοιοῦτόν τι περὶ τῶν ὄρχηστῶν οὔτε ἔγραψα οὔτε ἤτο δυνατόν νὰ γράψω.

² Λουκιανῶς, Περὶ ὄρχήσεως 50: *Κἂν εἰς τὴν Αἰτωλίαν μετέλθης κάκει πολλὰ ἢ ὄρχησις καταλαμβάνει, τὴν Ἀλθαίαν καὶ τὸν Μελεάγρον καὶ τὴν Ἀταλάντην καὶ τὸν δαλόν... Λιβανίου, Ὑπὲρ τῶν ὄρχηστῶν 68: *Εἶδε τὴν Ἀταλάντην οὐκ ἄνευ γε τοῦ Μελεάγρου.**

σανίου στηριζόμενος εις τὸ σύνθηρος εις τὰς λαϊκὰς διηγήσεις τεχνοτροπικὸν μέσον τῆς τριπλῆς ἐπαναλήψεως.

Εἰς τὸ ὑπ' ἄρ. III ἐπίμετρον ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται περὶ τῆς παρ' Ἡροδότῃ (III 118) διηγήσεως περὶ τοῦ Ἰρταφρένου, ὅστις εἶχε καταδικασθῆ εἰς θάνατον μεθ' ὄλων τῶν ἄρρένων μελῶν τῆς οἰκογενείας του. Ὅτε δὲ ὁ καταδικάσας αὐτὸν Δαρεῖος ἐχάρισεν εἰς τὴν σύζυγον του ἕνα τῶν ἰδικῶν της, ὅποιον αὐτὴ ἤθελε προτιμήσει, αὐτὴ ἐπροτίμησε τὸν ἀδελφόν της, διότι σύζυγον μὲν, εἶπε, καὶ τέκνα θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκτήσῃ καὶ ἄλλα, ὄχι δὲ μὴ καὶ ἀδελφόν, ἐφ' ὅσον οἱ γονεῖς της εἶχον ἀποθάνει. Τὴν διήγησιν ταύτην εἶχεν ἤδη χρησιμοποίησει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὰς ἑλληνιστὶ ἐκδοθείσας δμηρικὰς του ἐρεύνας παρεμπιπτόντως· τῶρα ἐξετάζει αὐτὴν αὐτοτελῶς καὶ ἰδίᾳ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ζήτημα τῆς προτιμήσεως τοῦ ἀδελφοῦ εἰς τὴν ἀνιούσαν κλίμακα τῶν συμπαθειῶν. Παρατηρεῖ ὅτι τὰ αὐτὰ περίπου πρὸς τὴν σύζυγον τοῦ Ἰρταφρένου λέγει καὶ ἡ Ἀντιγόνη ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι (905 - 912), παραβάλλων δὲ καὶ τὰ ἐκ τῆς δημῶδους νεοελληνικῆς ποιήσεως παρόμοια δέχεται ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ἢ παρ' Ἡροδότῃ διήγησις, προερχομένη κατὰ τινὰς ἐξ Ἰνδικῆς, ἐπηρέαζεν, ὡς πιστεύεται, τὸν Σοφοκλέα, οὗτος δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θέσῃ εἰς τὸ στόμα τῆς ἡρωίδος του παρομοίους στίχους, ἐὰν δὲν ἀνταπεκρίνοντο εἰς κοινόν τινα ἑλληνικὸν νόμον καὶ ἐὰν ὁ συλλογισμὸς, ὅστις δικαιολογεῖ τὴν προτίμησιν τοῦ ἀδελφοῦ, δὲν εὐρίσκετό που ἐν Ἑλλάδι εἰς γραπτὰς ἢ προφορικὰς παραδόσεις. Παρὰ ταῦτα παρατηρεῖ ὅτι ἤδη εἰς προρομηρικὸς χρόνους εἶχε μορφωθῆ ἡ πίστις, ὅτι ἡ σύζυγος εἶναι πρόσωπον ἀγαπητότερον παντὸς ἐξ αἵματος δεσμοῦ. Παράδειγμα ὁ μῦθος τοῦ Μελεάγρου καὶ τῆς Κλεοπάτρας, τοῦ Ἔκτορος καὶ τῆς Ἀνδρομάχης, τῆς Ἀλκήστιδος καὶ τοῦ Ἀδμήτου, τοῦ Κορέσου καὶ τῆς Καλλιρόης καὶ εἴ τινας ἄλλου. Ἀνάλογα παραδείγματα παρέχει καὶ ἡ δημῶδης νεοελληνικὴ ποίησις, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ συγγραφεὺς ἀρκετὰ ἀπαριθμεῖ.

Τὴν παράλληλον ταύτην ὑπαρξιν τῶν δύο ἀντιφατικῶν προτιμήσεων προσπαθῶν νὰ ἐρμηνεύσῃ ὁ συγγραφεὺς δέχεται ὅτι ἡ ἐκάστοτε ὑπεροχὴ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἐτέρας ἐξαρτᾶται ἐξ ὑποκειμενικῶν ἢ ἀντικειμενικῶν ἐλατηρίων. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἀσφαλῶς εἶναι ὀρθή, ὀρθότερα πάντως τῆς ἀναγούσης παρομοίας προτιμήσεις εἰς κοινωνικὰς καταστάσεις, μητριαρχικὰς ἢ πατριαρχικὰς, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα αἱ μητριαρχικαὶ καὶ ἀμάρτυροι ἐν Ἑλλάδι εἶναι καὶ ἐπιπολαίως παρὰ τοῖς φιλόλογοις γνωσταί. Ὅ,τι μόνον νομίζω ὅτι πρέπει εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως λεγόμενα νὰ προστεθῆ εἶναι ὅτι προκειμένου περὶ ἔργων λογοτεχνικῶν ἢ ἐκάστοτε ὑπεροχὴ μιᾶς τῶν προτιμήσεων ἐξαρτᾶται καὶ ἐκ τῶν λογοτεχνικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ ἔργου καὶ κυρίως ἐξ αὐτῶν.

V. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine. La Colletion C. Orghidan*. Paris 1952 (Bibliothèque Byzantine, publiée sous la direction de Paul Lemerle. Documents 1). 8ον μέγα. Σελ. 342+πίν. LXX.

Πασίγνωστος είναι ἡ σημασία τῶν μολυβδίνων βυζαντινῶν σφραγίδων διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ πασίγνωστος εἶναι καὶ ἡ δυσκολία τῆς ἀναγνώσεως αὐτῶν ὅχι μόνον διὰ τὰς ποικίλας ἐπιτημῆσεις καὶ τὴν πολλὴν πολλακίς ἀνορθογραφίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κατάστασιν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν αὐταὶ περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν καὶ ἡ ὁποία συνήθως δὲν εἶναι πολὺ καλὴ διὰ τὸ μζαλακὸν καὶ εὐεξίτηλον τῶν ἐπὶ τοῦ μολύβδου γραμμάτων. Διὰ τοῦτο χάριτες ὀφείλονται εἰς τὸν μοναδικὸν ἀναγνώστην καὶ ἐκδότην τῶν πολυτίμων τούτων μνημείων σεβαστὸν πατέρα V. Laurent, ὁ ὅποιος ὅχι μόνον διήγειρε καὶ ὑπέκαυσε τὸν ζῆλον τοῦ ἀγοράσαντος τὴν συλλογὴν, ἀλλ' ὑπεβλήθη καὶ εἰς τὸν κόπον τῆς ἀναγνώσεως καὶ δημοσιεύσεως αὐτῆς. Χάριτες ἐπίσης ὀφείλονται καὶ εἰς τὸν ἐκδότην τῆς Βυζαντινῆς Βιβλιοθήκης καθηγητὴν κ. P. Lemerle, ὅστις κατέστησε δυνατὴν τὴν δημοσίευσιν.

Κατὰ τὰς πληροφορίες τοῦ ἐκδίδοντος τὰς σφραγίδας ὁ ἀγοράσας τὴν συλλογὴν βιομήχανος Κωνσταντῖνος Orghidan, καταγόμενος ἐξ ἀρμενικῆς ἐμπορικῆς οἰκογενείας, ὑπῆρξεν εἰς τῶν δημιουργῶν καὶ ἐμφυχωτῶν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς Ρουμανίας, τρέφων δὲ μεγάλην ἀγάπην διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ τόπου, ὅπου ἔζη, καὶ διαθέτων πλοῦτον πολὺν, συνέλεγε πᾶν ὅ,τι κατὰ τὴν γνώμην του εἶχεν ἀξίαν τινὰ δι' αὐτὴν, ἰδιαίτερώς δὲ νομίσματα. Οὕτω κατήρτισε πλουσιωτάτην νομισματικὴν συλλογὴν, τὴν ὁποίαν καὶ ἐκληροδότησεν εἰς τὴν Ρουμανικὴν Ἀκαδημίαν. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ἐστρέφετο πρὸς τὰ βυζαντινὰ κυρίως πράγματα. Παρκακινήθει: ὑπὸ τοῦ ἐκδότης προέβη εἰς τὴν ἀγορὰν προσφερθείσης αὐτῷ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως συλλογῆς 691 μολυβδίνων σφραγίδων, τὴν ὁποίαν ἐκληροδότησεν ἐπίσης εἰς τὴν Ρουμανικὴν Ἀκαδημίαν. Τὸν καταρτισμὸν τοῦ καταλόγου τῆς συλλογῆς ταύτης, ὡς καὶ τῆς νομισματικῆς, ἀνέθεσεν ὁ Orghidan εἰς τὸν συγγραφέα τοῦ παρόντος βιβλίου, ὅστις καὶ κατήρτισεν αὐτόν, ὅτε εὕρισκετο ἀκόμη ἐν Ρουμανίᾳ. Ὁ κατάλογος οὗτος ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τοῦ παρόντος δημοσιεύματος.

Ἡ συλλογὴ, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ ἐκδίδων τὸν κατάλογον αὐτῆς, δὲν περιλαμβάνει δείγματα ἐντυπωσιακά, τοῦτο ὅμως δὲν μειώνει τὴν ἀξίαν αὐτῆς διὰ τὴν ἐπιστήμην. Πολυάριθμα εἶναι τὰ παρεχόμενα νέα στοιχεῖα καὶ ὡς πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς τίτλους καὶ ὡς πρὸς τὰ λειτουργήματα καὶ ὡς πρὸς τὰ μνημονευόμενα ἱστορικὰ πρόσωπα, γνωστὰ καὶ ἀγνωστα, καὶ ὡς πρὸς τὰ ἐπώνυμα γνωστῶν ἢ καὶ ἀγνώστων ἐπιφανῶν

ὁμογενειῶν καὶ ὡς πρὸς τοὺς ἐπισκόπους καὶ τὰς μονάς. Τὰ νέα δὲ ἀκριβῶς ταῦτα στοιχεῖα ἀναγκάζουν τὸν ἐκδότην νὰ προσθέτῃ ἐκάστοτε βραχέα μὲν ἀλλ' οὐσιώδη καὶ σοφὰ σχόλια, τὰ ὅποια, καὶ ὅταν δὲν εἶναι ἀπολύτως ἱκανοποιητικά, ἀποτελοῦν πάντως βᾶσιν καὶ ἀφετηρίαν πρὸς περαιτέρω ἔρευναν καὶ ἐξακριβῶσιν προσώπων καὶ πραγμάτων. Τὴν ἐκδοσὶν τῶν κειμένων συνοδεύουν καὶ φωτοτυπικοὶ πίνακες τῶν δημοσιευμένων σφραγίδων, καθὼς καὶ τῶν ἀναγνωσθέντων μονογραμμάτων. Αἱ φωτοτυπίαὶ τῶν σφραγίδων, ἀναγκαῖαι διὰ τὴν ἐξακριβῶσιν τῶν ἀμφιβόλων ἀναγνώσεων καὶ χρονολογιῶν, παρὰ τὰς καταβληθείσας προσπάθειάς δυστυχῶς δὲν ἐκπληροῦσι πάντοτε τὸν σκοπόν, δι' ὃν προσετέθησαν. Τὸ πρᾶγμα ἀφείλεται ὅχι εἰς ἀνικανότητα τοῦ φωτογράφου, ἀλλ' εἰς τὴν κατάστασιν τῶν μικρῶν τούτων καὶ εὐεξιτήλων μνημείων, ἢ ὅποια κατὰ μέγα μέρος δὲν εἶναι πολὺ καλῆ. Ἀντιθέτως ἀρίστη καὶ διδακτικωτάτη εἶναι ἡ ἀπεικόνισις τῶν μονογραμμάτων.

Δεδομένης τῆς μοναδικῆς εἰδικότητος τοῦ ἐκδότου περὶ τε τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν χρονολόγησιν τῶν σφραγίδων, θὰ ἦτο ἄσκοπος οἰοσθῆναι ὅτι λόγος ἐξακριβώσεως αὐτῶν, πλὴν τῶν ὑπὸ τοῦ ἰδίου θεωρουμένων ὡς ἀμφιβόλων. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὰ προσωπογραφικά, διὰ τὰ ὅποια ἐπίσης ἡ εἰδικότης τοῦ ἐκδότου εἶναι ἀναμφισβήτητος. Ὀλίγας μόνον σποραδικὰς ὡς πρὸς τὰ ἄλλα παρατηρήσεις θὰ εἶχον νὰ θέσω ὑπ' ὄψιν αὐτοῦ τε τοῦ ἐκδότου καὶ τῶν μελετητῶν τοῦ ἔργου του, καὶ ταύτας οὐχὶ οὐσιώδεις.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 11 σφραγίδα, ἐν τῇ ὅποια ἀναφέρεται νέον λειτούργημα, τὸ τοῦ ἐπὶ τῶν ἀγίων ἐφεμάτων Κίου ὠρειαρίου, νομίζω ὅτι ἡ λέξις ἐφεμάτα ἐπιτρέπει τὸν εἰδικώτερον καθορισμὸν τοῦ λειτουργήματος. Ἡ λέξις ἐφημα δηλοῖ κυρίως τὸ σίραιον καὶ τὰ ἄλλα ἐκ χυμοῦ σταφυλῶν διὰ βρασμοῦ γινόμενα γλυκέα παρασκευάσματα¹, ὅποια καὶ σήμερον χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Δεδομένου δ' ὅτι, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ συγγραφεύς, ἡ περιοχὴ τῆς Κίου καὶ σήμερον εἶναι πλουσία εἰς ἀμπέλους, νομίζω ὅτι δὲν θὰ εἶναι ἀπίθανον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἐπὶ τῶν ἐφεμάτων ὠρειάριος εἶχεν ὡς εἰδικὴν ἐνασχόλησιν τὴν παρασκευὴν καὶ συγχέντρωσιν τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν βασιλικὴν τράπεζαν παρασκευασμάτων τούτων.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 78 σφραγίδα ὁ ἐκδότης ἀναλύει *Μιχ(αὴλ) προ(ε)δρω*. Ἡ μετὰ τὸ ΜΙΧ ὁμῶς παρουσία τοῦ Α νομίζω ὅτι ἀπαιτεῖ τὴν ἀνάγνωσιν *Μιχ(αὴλ) πρω(προ)έδρω*. Εἰς τὴν αὐτὴν σφραγίδα τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος θὰ ἔπρεπε νὰ τονισθῇ *Φιλοκάλη* καὶ ὄχι *Φιλοκαλῆ*.

¹ Τὰ χωρία βλέπε ἐν τῷ Θησαυρῷ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 120 σφραγίδα θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ἀναγνωσθῆ πρωτοπροέδρῳ ἀντὶ προέδρῳ.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 123 σφραγίδα ἀναγινώσκεται Βασιλείῳ πρωτοσπαθαρίῳ τῷ Καταφλόρῳ. Ὡς πρὸς τὸ ἐπώνυμον Καταφλόρῳ παρατηρῶ ὅτι ἐν πρακτικῇ τῆς Λαύρας τοῦ 1079 ὑπογράφεται ὁμώνυμός τις Ἰωάννης Βέρονης βασιλικὸς πρωτονοτάριος κτλ. ὁ Καταφλορῶν, ἐὰν εἶναι ὁρθῆ ἢ ἀνάγνωσις¹.

Ἡ ὑπ' ἀρ. 186 σφραγὶς ἀνήκει εἰς τὸν περίφημον Βασίλειον τὸν παρακοιμώμενον, ἀναγράφει δὲ καὶ τὸν ἀπονεμηθέντα εἰς αὐτὸν τὸ πρῶτον τίτλον τοῦ προέδρου τῆς συγκλήτου βουλῆς. Ἐν τῷ σημειώματι τοῦ ἐκδότου περὶ τοῦ τίτλου τοῦ προέδρου παρατηρῶ ὅτι δὲν ἐσημειώθησαν ὅσα ἔγραψα περὶ αὐτοῦ ἐν ταῖς Βυζαντιναῖς μελέταις (σ. 242 κέ.) κατὰ τῆς γνώμης τοῦ Beneschewic, ὅστις δέχεται τὴν ὑπαρξίν τοῦ τίτλου καὶ πρὸ τοῦ Νικηφόρου.

Ἡ ὑπ' ἀρ. 187 σφραγὶς ἀναγράφει Βασίλειον ἐνδοξότατον πρωτοπροέδρον τοῦ συγκλητικοῦ. Ὁ ἐκδότης ἀποδίδει καὶ αὐτὴν εἰς τὸν Βασίλειον τὸν παρακοιμώμενον. Νομίζω ὅτι ὑπάρχει μικρὸν ἐμπόδιον. Εἰς τὸν Βασίλειον ἀπεδέθη ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου ὁ τίτλος τοῦ προέδρου. Ἡ ἐπαύξησις τοῦ τίτλου εἰς πρωτοπροέδρον προϋποθέτει τὴν ἀπονομὴν τοῦ τίτλου τοῦ προέδρου καὶ εἰς ἄλλους, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ διακριθῆ ὁ ἐξαιρέτως τιμώμενος. Τοῦτο ἔγινεν ἀσφαλῶς βραδύτερον, ὁπότε κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Βυζαντινῶν οἱ τίτλοι οὐ μόνον ἀφειδῶς διενέμοντο εἰς τοὺς εὐνοουμένους τῆς αὐλῆς, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο ἀκριβῶς διαρκῶς ἐπηυξάνοντο, ἔνθα ἐπέρχεται διάκρισις μεταξὺ τῶν τιμωμένων, διὰ τῶν ἐπιθέτων μέγας, πρῶτος, ὑπὲρ — κ.τ.λ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἤδη ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Β' ὁ τίτλος τοῦ πρωτοπροέδρου εὐρίσκεται εἰς σφραγίδα τοῦ δουκὸς τῆς Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου τοῦ Διογένους², τὸ νὰ ὑποθέσωμεν ὁμῶς ὅτι ζῶντος ἀκόμη καὶ ἰσχύοντος τοῦ Βασιλείου τοῦ παρακοιμωμένου ἀπενεμήθη ὁ μέγας τίτλος τοῦ προέδρου καὶ εἰς ἄλλα πρόσωπα, ὥστε νὰ παρουσιασθῆ ἀνάγκη νὰ προαχθῆ αὐτὸς οὗτος ὁ πρόεδρος εἰς πρωτοπροέδρον, εἶναι, νομίζω, ἐπισφαλές. Ἐξ ἄλλου ὁμῶς συνηγορεῖ ὑπὲρ τοῦ Παρακοιμωμένου ἢ παρουσίας ἐπιθέτου ἐνδοξότατος, τὸ ὅποιον δὲν εἶναι σύνηθες εἰς τὰς σφραγίδας.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 196 σφραγίδα ὁ ἐκδότης συμπληρώνει [μονο]στραι [ήγω] τῶν Ἀνατολικῶν. Ἡ συμπλήρωσις [μονο]στραι[ήγω] προσκόπτει εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἀναφέρεται εἰς ἓν καὶ μόνον θέμα, ἐνῶ κατὰ

¹ Σ. Π. Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ μελέται, σ. 56.

² Πρβλ. καὶ ὅσα λέγει περὶ τῆς σφραγίδος τοῦ Διογένους ὁ ἐκδότης ἐν Echos d'Orient XXXIII (1934), σ. 418.

κανόνα εις παλαιότερους τουλάχιστον χρόνους μονοστράτηγοι προεβάλλοντο εις πλείονα θέματα ¹.

Εις τὴν ὑπ' ἀρ. 201 σφραγίδα προφανῶς ἐκ τυπογραφικοῦ ἀμαρτήματος ἐγράφη *Χαροϊάνου* ἀντὶ *Χαροϊανού*. Εἰς παρόμοιον ἀμάρτημα ὀφείλεται καὶ ἡ γραφή *ἀσηκροῖτῃ* ἀντὶ *ἀσηκροῖτη* (ἀρ. 200)

Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 213 σφραγίδα ἡ ἀνάγνωσις πρωτονοταρίω *Πελοποννήσου καὶ βασιλικῶ Ἐγέου πελάγους* εἶναι ἰσως ἐπισφαλής. Ἐπέκτασις τῆς ἀρχῆς πρωτονοταρίου εἰς δύο συγχρόνως θέματα εἶναι, νομίζω, δύσκολος. Ἡ ἐπέκτασις αὕτη εἶναι μεμαρτυρημένη μόνον δι' ἀνωτέρους ἄρχοντας, ὅπως οἱ μονοστράτηγοι, οἱ ἀναγραφεῖς, οἱ προνοηταὶ κττ., οὐχὶ δὲ καὶ διὰ κατωτέρους. Παράδοξος δὲ εἶναι καὶ ἡ τοποθέτησις τοῦ χαρακτηρισμοῦ *βασιλικῶ* μεταξύ τῶν δύο τόπων τῆς ἀρχῆς καὶ οὐχὶ πρὸ τοῦ ἀξιώματος.

Τὸ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 235 σφραγίδι *Ἡμιλόγος* νομίζω ὅτι θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ τονισθῇ *Ἡμίλογος*. Ὅμοίως τὸ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 449 *Μαμῶ* θὰ ἔπρεπε νὰ τονισθῇ *Μάμω*, ὅπως καὶ τὸ ὄνομα *Πίπερις* (ἀρ. 461) θὰ ἔπρεπε νὰ τονισθῇ *Πιπέρις*, καὶ τὸ *Νικάεος* (ἀρ. 462) *Νικαέως*.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 238 σφραγίδα ἀναγράφεται *Ἀγαλλιανὸς οπαθάριος καὶ ἑπαρχος Θεσσαλονίκης*. Ἡ σφραγὶς ἀνήκει εἰς τὸν Θ' αἰῶνα. Δεδομένου ὅτι ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐδρεύων ἑπαρχος τοῦ Ἰλλυρικοῦ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ στρατηγοῦ Θεσσαλονίκης, ὀργανωθεῖσης τῆς περιοχῆς εἰς θέμα, ἡ δὲ σφραγὶς τοῦ Ἀγαλλιανοῦ προέρχεται κατὰ τὴν ὀρθὴν γνώμην τοῦ ἐκδότου ἐκ τῶν μέσων τοῦ αἰῶνος, νομίζω ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐν αὐτῇ ἐπάρχου πρέπει νὰ ἦτο κατώτερον τοῦ ἀξιώματος τοῦ στρατηγοῦ. Ἴσως δὲν ἀφίσταται τῆς ἀληθείας ἡ γνώμη τοῦ Dölger, ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη εἶχεν ἴδιον ἑπαρχον τῆς πόλεως, ὅπως καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις. Πρὸς τὸν ἑπαρχον τοῦτον νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγχυθῇ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐν τῷ γνωστῷ ἐπιγράμματι τῆς Ἀνθολογίας ὑπάρχου *Βασιλείου*, ὁ ὅποιος κατὰ τὴν γνώμην μου παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις τοῦ Dölger πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἐπιφανῆ νικητὴν τῶν Σαρακηνῶν Βασίλειον τὸν παρακοιμώμενον, ὅστις διηύθυνε τὰς τύχας τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὰ νεανικὰ ἔτη τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'. Ὁ τίτλος τοῦ ὑπάρχου ἐν τῷ ἐπιγράμματι δὲν δηλοῖ εἰδικόν τι ἀξίωμα, ἀλλὰ κεῖται μὲ τὴν παλαιὰν γενικὴν σημασίαν τῆς λέξεως, τὴν δηλοῦσαν τὸν τὰ δευτερεῖα ἔχοντα κατὰ τὸν Εὐσέβιον, τὸν εὐθύς ὑπὸ τῷ βασιλεῖ τεταγμένον ². Παλαιότερόν τινα τοῦ Θ' αἰῶνος ἑπαρχον *Βασίλειον*, ἐπιφανῆ τῶν Σαρακηνῶν νικητὴν, ἐγὼ τουλάχιστον δὲν γνωρίζω, ἀπλοῦς

¹ Σ. Π. Κυριακίδου, Βυζαντινὰ μελέται, σ. 119.

² Πρβλ. Σ. Π. Κυριακίδου, Βυζαντινὰ μελέται, σ. 12.

δ' ἑπαρχος τῆς πόλεως, ὑπάρχοντας στρατηγοῦ, δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ μεριμνήσῃ διὰ τὴν ἀνακαίνισιν τῶν τειχῶν καὶ νὰ στήσῃ καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ¹.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 239 σφραγίδα ὁ ἐκδότης, μὴ ἀποδεχόμενος τὴν γνώμη μου περὶ ἰδρύσεως τοῦ θέματος τῆς Φιλιππουπόλεως πιθανῶς ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ, σημειώνει: ὅτι ἡ σφραγὶς τοῦ πρωτοσπαθαρίου καὶ στρατηγοῦ Φιλιππουπόλεως Κωνσταντίνου τοῦ Πέτρου δὲν εἶναι ἀπαραιτήτως σφραγὶς στρατιωτικῆς περιοχῆς αὐτονόμου. Ἐὰν ἡ σφραγὶς ἀνήκε χρονολογικῶς εἰς τὸν ΙΑ' καὶ μόνον αἰῶνα, ἡ γνώμη τοῦ ἐκδότητος θὰ ἦτο ἀπολύτως ὀρθή. Διότι ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Βασιλείου τοῦ Β', ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀρχίζει ἡ συνένωσις μικροτέρων θεμάτων εἰς ἓν μεγαλύτερον, συνήθης εἶναι ὁ τίτλος τοῦ δουκός, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ὑπάγονται πλείονες στρατηγοί², ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ σφραγὶς ἀνήκει εἰς τύπον, πλεονάζοντα κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, ὁ τίτλος τοῦ στρατηγοῦ προϋποθέτει ἀπολύτως τὴν ὑπαρξιν αὐτοτελοῦς καὶ ἀνεξαρτήτου θέματος. Ἐθεσα δὲ τὴν ἰδρυσιν τοῦ θέματος εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Τσιμισκῆ, διότι ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος μετὰ τὰς καταστροφάς, αἷς ὑπέστη ἡ Φιλιππούπολις καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ἐκ τῶν Ρώσων, προέβη εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἐνίσχυσιν καὶ ἀναδιοργάνωσιν αὐτῆς διὰ τῆς μεταφορᾶς καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Παυλικιανῶν.

Ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 240 σφραγίδι ἀναγράφεται ἐκ προσώπου Μώρας καὶ Φιλιππουπόλεως ΟΡΤΕΓ. Ὁ ἐκδότης ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ νέου θέματος, ἀλλὰ περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ θέματος Φιλιππουπόλεως καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μώρας³, ἧτις, ὅπως καὶ ἡ Φιλιππούπολις, ἀνήκε τέως εἰς τὸ θέμα Μακεδονίας, τὸ ἔχον πρωτεύουσαν τὴν Ἀδριανούπολιν, πρὸς τὴν ὁποῖαν καὶ ἐγειτόνευεν. Ἡ ἐπέκτασις αὕτη πιθανῶς ἐγένετο ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Β'. Ὡς πρὸς τὸ εἰκαζόμενον ὑπὸ τοῦ ἐκδότητος ὄνομα τοῦ κτήτορος τῆς σφραγίδος Ὁμοριτέης, πολὺ ἀμφιβάλλω ἂν κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὑφίστατο ὑπὸ οἰανδήποτε μορφῆν τὸ ὄνομα τοῦ παλαιοῦ ἐθνικοῦ χαγάνου τῶν Βουλγάρων.

Εἰς τὰ περὶ Καπανδριῶν σημειούμενα εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 435 σφραγίδα προσθετέον καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐν Ἀττικῇ χωρίου Καπανδρίτη.

¹ Πρὸς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τῶν τειχῶν τῆς Χριστουπόλεως (Καβάλλας) ὑπὸ στρατηγοῦ τοῦ Στρυμῶνος Κλάδωνος ἐπίγραμμα, ἐν τῇ ὁποίῃ γίνεται μνεία καὶ τῶν βασιλέων. Ἐνθ' ἂν. σ. 134₂.

² Πρὸς τὰ ὅσα ἔγραψα σχετικῶς ἐν ταῖς Βυζαντιναῖς μελέταις καὶ τὰ ἐκεῖ παρατιθέμενα χωρία, σ. 281 κέ.

³ Ἐν τῇ Στρατηγικῇ τοῦ Κεκαυμένου (32, 13) ἀναφέρεται «Κάστρον ὀνομαζόμενον Μόρεια μέσον Φιλίππου πόλεως καὶ Τριαδίτζης», τὸ ὁποῖον, κατεχόμενον ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, δὲν ἤθυσθη νὰ ἐκπορθῆσθαι ὁ Βασιλεὺς ὁ Β'. Τὸ κάστρον πλὴν τῆς ὁμοιότητος τοῦ ὀνόματος δὲν φαίνεται νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς Μώρας.

Τὸ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 467 σφραγιδι σημαδροφόρος εἶναι δύσκολον, νομίζω, νὰ ἐρμηνευθῆ διὰ τοῦ σημαιοφόρος (porte-drapeau). Τὸ σήμανδρον, ὡς γνωστὸν, δὲν δηλοῖ τὴν σημαίαν, ἀλλὰ τὸ ξύλον ἢ τὸ σιδηροῦν ἔλασμα, δι' οὗ ἀντὶ διὰ κώδωνος σημαίνουν καλοῦντες τοὺς πιστοὺς εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Τοῦ σημάνδρου γίνεται ἀκόμη χρῆσις εἰς τὰς μονάς, καὶ δὴ τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Τὸ ἐν ἀρ. 473 δῆλον προφανῶς ὀφείλεται εἰς τυπογραφικὸν ἀμάρτημα ἀντὶ δηλῶν (γρ. δηλοῦν). Ὡσαύτως τὸ ἐν ἀρ. 499 πέντας ἀντὶ πεντάς.

Τὸ ἐν ἀρ. 480 Ζα.όπουλος θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ συμπληρωθῆ εἰς Ζαχόπουλος, σύνηθες σήμερον ἐπωνύμιον ἐκ τοῦ Ζάχος, ὑποκοριστικοῦ τοῦ Ζαχαρίας.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 528 σφραγιδα γράφεται *Μιχαὴλ πρῶτε νόω(ν) (τ)αγμά(των)*. Πιθανῶς πρόκειται περὶ ἐπιτιμήσεως τοῦ νοερῶν εἰς νόων. Διότι νόων ταγματίων θὰ ἦτο κάτι πολὺ ἀσύνηθες.

Διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἐν ἀρ. 532 ἀτελοῦς ὀνόματος ΝΙ ὁ ἐκδότης προτείνει τὸ *Νικηφόρος* ἢ *Νικόλαος*, ἀποκλείων πᾶν ἄλλο. Διατί θὰ ἀπεκλείετο τὸ *Νικήτας*;

Τὰ νέα, τὰ ὁποῖα προσφέρει εἰς πολλὰς καὶ ποικίλας λεπτομερείας ὁ δημοσιευθεὶς κατάλογος τῆς κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἐκδότου δευτερευούσης ταύτης συλλογῆς, δεικνύουν πόσα νέα θὰ περιέχουν αἱ μεγαλύτεραι καὶ σπουδαιότεραι, εἰς τὰς ὁποίας ἀπὸ ἐτῶν ἐργάζεται ὁ μοναδικὸς σφραγιδολόγος. Διὰ τοῦτο συμφωνῶ ἀπολύτως πρὸς τὴν γνώμην του, ὅτι καὶ πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Corpus* τῶν σφραγίδων, ἢ ὁποῖα βραδύνει, εἶναι ἐπιείγουσα διὰ τὴν ἐπιστήμην ἀνάγκη νὰ ἴδου καὶ αὐταὶ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Irène Mélikoff-Sayar, Le destan d'Umur Pacha. (Dusturname-i Enveri). Texte, traduction et notes. Ouvrage publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1954. (Bibliothèque Byzantine, publiée sous la direction de Paul Lemerle. Documents 2). 8^ον μέγα. Σελ. 155.

Τὸ βιβλίον, τὸ δεύτερον τῆς σειρᾶς τῶν «Documents», τῆς ὑπὸ τοῦ P. Lemerle ἐκδομένης «Bibliothèque Byzantine», εἶναι ἐκδοσις τοῦ κειμένου καὶ μετάφρασις τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ *Dusturname* ¹ τοῦ Τούρκου ἱστορικοῦ ποιητοῦ *Enveri*. Ὁ συγγραφεὺς οὗτος, ἄγνωστος

¹ Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τηρηθῆ ἡ ἀκριβὴς ὀρθογραφία τῶν τουρκικῶν ὀνομάτων ἔνεκα ἐλλείψεως τῶν εἰδικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων.

ἀλλαχόθεν, ἔζησεν ἀσφαλῶς ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β' καὶ τοῦ Βαγιαζίτ τοῦ Β', ἔλαβε μέρος εἰς τινὰς τῶν ἐκστρατειῶν τῶν δύο τούτων ἡγεμόνων, ὑπῆρξε φίλος τοῦ μεγάλου βεζίρου καὶ φίλου τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ποιήσεως Μαχμούτ πασᾶ, συνέγραψε δὲ δύο ἔργα, τὸ *Teferrugname*, ἀφιερωμένον εἰς τὸν Μωάμεθ τὸν Β', ἐν ᾧ ἐξετίθετο ἡ ἱστορία τῶν Ὀσμανιδῶν, ἰδιαιτέρως δ' αἱ ἐκστρατεῖαι τοῦ σουλτάνου τούτου (1462-1463), εἰς τὰς ὁποίας ἔλαβε μέρος καὶ ὁ συγγραφεὺς, καὶ τὸ *Dusturname*, ἀφιερωμένον εἰς τὸν Μαχμούτ πασᾶν. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου σημαίνει «βιβλίον τοῦ μεγάλου βεζίρου»¹ ἢ κατὰ τὴν συγγραφέα «βιβλίον διδασκαλιῶν»² ἕνεκα τοῦ διδακτικοῦ χαρακτήρος, τὸν ὁποῖον σποραδικῶς λαμβάνει κατὰ τὴν ἐξιστόρησιν τῶν γεγονότων.

Τὸ ἔργον τοῦ *Enveri* εἶναι ἕμμετρον, ἀποτελεῖται δ' ἐκ τριῶν μερῶν. Τὸ πρῶτον, ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ προφήτου Μωάμεθ, περιλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τῶν δυναστειῶν τῆς Περσίας, τὸ δεύτερον ἐξιστορεῖ τὰ κατὰ τὸν ἐμίρην τοῦ Ἀϊδινίου *Umur* πασᾶν, τὸ δὲ τρίτον περιλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τῶν Ὀσμανιδῶν. Ἐκ τῶν τριῶν τούτων τὸ σπουδαιότατον εἶναι τὸ δεύτερον, διότι μέχρι τοῦδε τοῦλάχιστον ἀποτελεῖ τὴν μόνην τουρκικὴν πηγὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐμίρου τούτου, ὁ ὁποῖος εἶναι πολὺ γνωστὸς εἰς τὴν ἱστορίαν ἕνεκα τῶν καταστρεπτικῶν αὐτοῦ ἐπιδρομῶν εἰς τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς ἀναμείξεως αὐτοῦ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ἐμφυλίους πολέμους μεταξὺ Παλαιολόγων καὶ Καντακουζηνῶν, τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε πιστὸς φίλος³ καὶ σύμμαχος. Εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς τῶν χρόνων τούτων, τὸν Καντακουζηνὸν καὶ τὸν Γρηγορᾶν, ἀναφέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα *Ἀμοῦρ* ἢ *Ἀμουρμπέκης*. Τὸ δεύτερον ἀκριβῶς τοῦτο μέρος μετέφρασε καὶ ἐξέδωκεν ἡ συγγραφεὺς τῆ προτροπῆ τοῦ διδασκάλου τῆς *Lemerle* διὰ τὸ ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει διὰ τε τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τῶν ἐν τῷ Αἰγαίῳ καὶ περὶ αὐτὸ φραγκικῶν κρατιδίων.

Αἱ γνώσεις τῆς σημερινῆς, δημώδους κυρίως, τουρκικῆς γλώσσης, τὰς ὁποίας ἔχω, δὲν μοῦ ἐπιτρέπουν νὰ κρίνω κατὰ πόσον ἢ ἐκ τῆς παλαιᾶς

¹ *F. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig 1927, σ. 410.*

² Βλ. σ. 27.

³ Κατὰ τὸν *Enveri* ὁ *Umur* ὑπῆρξεν ἀδελφοποιτὸς τοῦ Καντακουζηνῶν καὶ διὰ τοῦτο ἀπέκρουσε καὶ τὴν προσφερθεῖσαν εἰς αὐτὸν ὡς οὐζυγον θυγατέρα τοῦ Δέσποιναν (στ. 1771-1773). Τὴν ἀδελφοποιεῖται ταύτην πιθανῶς ὑποδηλοῦν καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνῶν σχετικῶς πρὸς τὴν φιλίαν τοῦ *Umur* λεγόμενα (Βόνν. I, 483, 7 κέ.): «ἐπὶ τέσσαρας δὲ ἡμέρας ὁ μέγας δομέστικος αὐτῷ συνδιατρίψας, βασιλεῖ τε ἔπεισε προσέχειν ὡς δεσπότη καὶ τῶν ὑπ' ἐκείνῳ τελούντων ἐπιφανῶν Ρωμαίων νομίζειν ἔνα, καὶ ἑαυτῷ συνέδησεν ἀρχήτοις φιλίας δεσμοῖς».

γραφῆς εἰς τὸ σημερινὸν τουρκικὸν ἀλφάβητον μεταγραφῆ¹, καθὼς καὶ ἡ μετάφρασις, εἶναι ἀκριβεῖς καὶ ἀμεμπτοί. Ἡ γενική μου ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἡ δύσκολος τῷ ὄντι μετάφρασις ἐκ τῆς ἰδιορρύθμου τουρκικῆς ποιητικῆς γλώσσης εἰς τὴν γαλλικὴν φθάνει πολλάκις εἰς ἐλευθέραν μετάφρασιν, ἢ ὅποια ἤμπορεῖ νὰ καθιστᾷ τὸ κείμενον εὐληπτότερον, ἀλλὰ προσθέτει ἐνίοτε καὶ πράγματα, μὴ ὑπάρχοντα εἰς αὐτό. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τοὺς στίχους 1863-1864, εἰς τοὺς ὁποίους, ἐνῶ εἰς τὸ κείμενον λέγεται ἀπλῶς ὅτι οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Umur, λαβόντες τὰ δῶρα, ἐπέστρεψαν ἕκαστος εἰς τὸν τόπον του, ἡ μεταφράστρια προσέθεσε δι' αὐτοὺς τὸν προσδιορισμὸν «très tristes», τὸν ὁποῖον ἐγὼ τοῦλάχιστον δὲν βλέπω εἰς τὸ κείμενον. Πάντως ἡ ὑπηρεσία, τὴν ὁποίαν ἡ συγγραφεὺς παρέσχε διὰ τῆς μεταφράσεώς της εἰς τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν εἶναι ἀναμφισβητήτως μεγίστη.

Ἡ συγγραφεὺς προτάσσει τοῦ κειμένου εἰσαγωγὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁμιλεῖ περὶ τῶν δύο σφισμένων χειρογράφων τοῦ ἔργου τοῦ Enveri, ὧν τὸ μὲν ἀπόκειται ἀπὸ πολλοῦ εἰς τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων, τὸ δ' ἕτερον, ἐσχάτως εὑρεθὲν ἐν Σμύρνῃ, εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς πόλεως ταύτης. Κατόπιν ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἔργου καὶ τοῦ συγγραφέως του, περὶ τῆς συνθέσεως καὶ τῶν πηγῶν αὐτοῦ, περὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν τῇ τουρκικῇ γραμματεῖᾳ, περὶ τῆς γλώσσης αὐτοῦ, καθὼς καὶ περὶ τῶν ἱστορικῶν αὐτοῦ δεδομένων. Μετὰ τὸ κείμενον παραθέτει λεξιλόγιον, εἰς τὸ ὁποῖον, ὡς λέγει, δὲν περιέλαθε τὰς συνήθεις ἐν τῇ σημερινῇ διαλέκτῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως λέξεις, εἰμὴ μόνον ὅταν αὐταὶ διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν σημασίαν τῆς σημερινῆς χρήσεως. Τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῆς συγγραφέως εἶναι λίαν διδασκτικά, αἱ δὲ προστιθέμεναι εἰς τὸ κείμενον ὑποσημειώσεις σαφηνίζουσιν ἐν πολλοῖς τὴν τε γλῶσσαν καὶ τὰ ἐκτιθέμενα ἐν τῷ κειμένῳ ἱστορικὰ γεγονότα. Πάντως πλήρης ἐκμετάλλευσις τῶν γεγονότων τούτων δὲν γίνεται, διότι τὸ ἔργον ἀνέλαθε νὰ κάμη προσεχῶς ὁ ἐμπνευστῆς τῆς μεταφράσεως Lemerle.

Ἐπὶ τῶν λεγομένων ὑπὸ τῆς συγγραφέως περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Dustraname καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὸν Umur μέρους ἔχομεν

¹ Παρεμπιπτόντως παρατηρῶ ὅτι ἡ ἐκδότις μεταγράφει τὸ γράμμα dad τοῦ ἀραβικοῦ ἀλφάβητου διὰ τοῦ z. Καθ' ὅσον γνωρίζω, τὸ γράμμα τοῦτο εἰς τὴν σημερινὴν τουρκικὴν ἔχει βεβαίως τὴν δύναμιν τοῦ z, ἀλλ' εἰς τὰς ἀραβικὰς λέξεις διατηρεῖ τὴν δύναμιν τοῦ d. Κατὰ ταῦτα ἡ μεταγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Umur διὰ τοῦ Hizir ἀντὶ τοῦ Hidir δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ὀρθή. Εἰς τὴν γνώμην μου συνηγορεῖ καὶ ἡ παρὰ Καντακουζηνῶν γραφὴ τοῦ ὀνόματος Χετήρ (Βόνν. I, 481, 13). Ὁ Βυζαντινὸς συγγραφεὺς, ἄγευστος τῆς ἀραβικῆς, ἀσφαλῶς θὰ ἔγραφε Χηζήρ, ἀνὸς ὅπως ἤκουε προφερόμενον τὸ ὄνομα.

νά παρατηρήσωμεν τὰ ἀκόλουθα. Ἐξιόλογος εἶναι ἡ παρατήρησις, ὅτι τὸ μέρος τοῦτο ὑπενθυμίζει παλαιὰ δημώδη ἐπικά ποιήματα (destan) αὐτὸς ἄλλως τε ὁ ἱστορικὸς ποιητὴς χαρακτηρίζει καὶ τὸ ἴδιον ποίημα ὡς destan (στ. 244), ὁμιλεῖ δὲ περὶ ἐπαίνων καὶ ἄσμάτων, εἰς τιμὴν τοῦ Umur ἀδομένων καθ' ὅλην τὴν Ἀνατολήν καὶ τὴν Δύσιν, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Συρίαν, τὴν Περσίαν καὶ τὴν Συρίαν (στ. 739-743), εἰς τὴν σειρὰν τῶν ὁποίων ἔσχατον συνέθεσε τὸ ἴδικόν του.

Ἡ συγγραφεὺς ἔχει τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἐπανειλημμένως μνημονευόμενος ἐν τῷ ποιήματι πολεμιστὴς Selman, ἀπαξ δὲ καὶ ὡς πηγὴ τοῦ ποιητοῦ, εἶχε συνθέσει ἔπος, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξέθετε τὴν ἱστορίαν τῶν γεγονότων, εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε λάθει καὶ ὁ ἴδιος μέρος, ὅτι τὸ ἔπος τοῦτο περιῆλθεν εἰς χεῖρας τοῦ ποιητοῦ, ὅστις καὶ ἔκαμε χρῆσιν αὐτοῦ ἀντιγράφων κατὰ λέξιν, καὶ ὅτι τὸ ἔπος τοῦτο τοῦ Selman πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ ἀρχαιότατον ἱστορικὸν ἔργον γραφὴν ὑπὸ Τούρκου τῆς Ἀνατολῆς. Νομίζω ὅτι αἱ γνώμαι αὗται ἐνέχουσι τινα ὑπερβολήν. Τὸ κείμενον δὲν ὁμιλεῖ περὶ χειρογράφου ἔργου τοῦ Selman, ὅπως κάμνει προκειμένου περὶ ἄλλων πηγῶν¹, ἀλλὰ περὶ λόγου ἀκουσθέντος, τὸν ὁποῖον ὁ ποιητὴς (Enveri) καταγράψας (yaza) διηγείται μὲ ἀκρίθειαν ἕκατὸν ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν (στ. 1865-1866). Ἀσφαλῶς ὁ Enveri, ζήσας ἕνα αἰῶνα μετὰ τὸν Selman, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἤκουσεν ὅσα γράφει παρὰ τοῦ ἴδιου. Πιθανῶς πρόκειται περὶ διηγήσεως προφορικῶς διαδεδομένης, ἄγνωστον ἀν ἐμμέτρου ἢ πεζῆς. Ἐπειτα οἱ λόγοι τοῦ ποιητοῦ ἀναφέρονται εἰς ὠρισμένον ἐπεισόδιον, τὸ τῆς ἀποκρούσεως τῆς προσφερθείσης εἰς αὐτὸν ὡς συζύγου θυγατρὸς τοῦ Καντακουζηνοῦ Δεσποίνης (στ. 1775 κέ.), δύσκολον δὲ εἶναι νὰ ἐπεκτείνωμεν αὐτοὺς εἰς ὄλον τὸ περὶ Umur ποίημα, ὥστε νὰ θεωρήσωμεν ὡς κυρίαν πηγὴν τοῦ ὅλου ποιήματος τοὺς λόγους τοῦ Selman. Ἄλλως τε ὁ ἴδιος ὁ Enveri εἰς τοὺς στίχους 1307-1308 ὁμιλεῖ περὶ χρονογράφων, ἐκ τῶν χειρογράφων τῶν ὁποίων ἀντλεῖ.

Ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ ποιήματος ὡς ἱστορικῆς πηγῆς πρέπει νὰ περιμένωμεν τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν, τὴν ὁποίαν μᾶς ὑπεσχέθη ὁ Lemerle. Προχείρως μόνον ἐπιθυμῶ νὰ διατυπώσω τὴν γνώμην, ἣν ἀπεκόμισα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτοῦ. Τὸ ποίημα ἀποτελεῖ πράγματι ἀξιόλογον πηγὴν, ἢ ὁποῖα κατὰ τὸ πλεῖστον συμπίπτει πρὸς τὰς βυζαντινὰς ἱστορικὰς πηγὰς. Τὰ πλεῖστα τῶν γεγονότων δύναται νὰ παρακολουθήσῃ κανεὶς παραλλήλως εἰς ἀμφοτέρας, ἐλάχιστα δὲ φαίνεται νὰ εἶναι τὰ νέα στοιχεῖα, καὶ ταῦτα λεπτομερειακά. Ἐν τούτοις ὁ ἄκρατος ἐνθουσιασμός τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸν ἐξυμνούμενον ἥρωα, ἡ τυπικὴ, ἀφε-

¹ Πρὸς. στ. 1307-1308.

λής και ἐν πολλοῖς μυθώδης διατύπωσης και αἱ συνήθεις ὑπερβολαί, προκαλοῦν ἀλλοίωσιν τῆς πραγματικῆς μορφῆς τῶν γεγονότων, ἐνιαχοῦ δὲ εἶναι καταφανῆς και ποιά τις σύγχυσις εἰς τὴν ἔκθεσιν αὐτῶν. Ἐπίσης ποιά τις σύγχυσις και ἀοριστία ἐπικρατεῖ ἐνίοτε και ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς τόπους. Ἡ Προποντίς, εἰς ἣν διαβιβάζει ὁ Σιμυγ τὸν στόλον του διὰ ξηρᾶς διὰ τοῦ λαίμοῦ τῆς χερσονήσου τῆς Καλλιπόλεως, ἀποκαλεῖται και αὐτὴ Μαύρη θάλασσα¹, τὸ δὲ γεγονός αὐτὸ τῆς διαβιβάσεως φαίνεται ὅτι εἶναι πλαστὸν, πλαστὸν κατ' ἀπομίμησιν τῆς διαβιβάσεως τοῦ στόλου τοῦ Μωάμεθ εἰς τὸν Κεράτιον κόλπον. Διότι οὔτε εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς ἀναφέρεται οὔτε καὶ ἦτο ἀναγκαῖον, ἐφ' ὅσον ὁ διάπλους τοῦ Ἑλλησπόντου ἦτο ἀνοικτός. Κατὰ ταῦτα νομίζω ὅτι θὰ ἀπαιτηθῆ ἀρκετὸς κόπος, ἕως οὗ καθαρισθῶσι τὰ σπέρματα ἀπὸ τῶν ἀχύρων, ἀναμφισβητήτως δ' αἱ βυζαντιναὶ πηγαὶ θὰ παραμένουν αἱ κύρια: διὰ τε τὴν σαφήνειαν και τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐκθέσεως τῶν γεγονότων.

Ὡς πρὸς τὸ τοπωνύμιον Qolba (στ. 1646), τὸ ὅποιον δὲν ἠδυνήθη νὰ ταυτίσῃ ἢ ἐκδότις, πιθανῶς εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀναφερόμενον ἐν Θράκῃ χωρίον Κλέπτα (Βόνν. I 300, 17: *γενόμενοι ἐν χωρίῳ Κλέπτα ἐγγχωρίως προσαγορευομένων*), τὸ ὅποιον ἔκειτο εἰς τὴν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁδόν.

Τέλος ὡς πρὸς τὸ λεξιλόγιον παρατηρῶ ὅτι πολλαὶ τῶν σημειωμένων λέξεων προφέρονται και ἔχουν τὴν αὐτὴν σημασίαν εἰς τὴν σημερινὴν τουρκικὴν διάλεκτον, τοῦλάχιστον τῆς Δυτικῆς Θράκης, μετὰ τὴν σημειωμένην ὡς διάφορον ἐν τῇ διαλέκτῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

¹ Πρὸς. στ. 1125 κέ.